

ШЫЖ

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 35 (16983)

2005 чылдың
АПРЕЛЬ 5,
ВТОРНИК

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21,00,
херек кырында – 20,50
Садар өртээ – 3 рубль.

Тиилелгениң 60 чылынга

ЭСТАФЕТА – ТЫВАДА

Бо чылдың февраль 23-те Тиилелгениң эстафеты эгелээн-не болгай. Дүүн, апрель 4-те, Арат шөлүнге кожавыста Бурятиядан болгаш Чита облазындан дамчып келген ук эстафетага тураскааткан байырлыг митинг болуп эрткен.

Ук эстафета 4 хонук иштинде республиканың хоорай, суурларын эргээш, Алтай республикаже чорупкаш, Май 9-та маадыр-хоорай Москваның Мөгейиг даанга доостур. Ону Россияның кыдыг-кызыгаар черлери-биле чорудуп турары таварылга эвес, чүге дээр-ге дайзынның баштайгы халдаашкынынга кыдыг-кызыгаар черлер таварышкан-на болгай.

Эстафетаны Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак, хоорай чагыргазының, яамыларның, Улуг Хуралдың

болгаш хоорай чагыргазының төлээлери чылыг-чымчак сестер-биле уткуп хүлээп алганнар.

– Россия Федерациязының болгаш Демнежилге чурттарының күрүне кызыгаарын дургаар эртип турар шак бо эстафета төөгүге бодунуң изин арттырар, а төөгү

бистиң ажы-төлүвүстү, аныяк-өскенивисти Төрээн чуртунга ынак болурунга өөредип, оларның хамааты туружу быжыг болурунга салдарлыг болур дээрзинге бүзүрээр бис – деп, Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржак чугаалаан.

Өөредилге сайыдының ора-лакчызы У.С. Ондар ук хемчегниң ролун мынчаар демдеглээн:

– Бо эстафета шериг-патриотчу кижизидилгениң чаагай чаңчылдарының катап хөгжүп турарының көскү херечизи-дир. Бис салгалдарның харылзаазын када-галаар ужурлуг бис, ынчангаш чалыы салгалдың Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарының чугаазын улуг хүндүткел-биле дыңнаары онза чугула. Бис, шынап-ла, Төрээн чуртувустуң төөгү-зү-биле чоргаарланыр ужурлуг бис. Амгы салгал фронтучуларның бедик маадырлыг чоруунга төлөптүг боор дээрзинге идегээр бис.

Шак-ла мындыг байырлыг байдалды оркестрнің марыжы уламчылаан. А кезээ Улусчу чогаадылга бажынынга бо байыр-лалды «Кызыгааржы» ансамбли-нің болгаш тыва эстраданың артистериниң концерти дооскан.

Бистиң корр.

Байырлыг митингиден чу-руктарны В. Балчий-оол тырт-тырган.

Саң-хөө яамызының дыңнады

ШАЛЫҢ ӨЗҮЛДЕЗИН БАРЫМДААЛААН

ТР-нің Саң-хөө яамызының дыңнады-биле алырга, муниципалдыг тургузуларже болгаш республиканың албан черлеринче 332 миллион рубльди апрель 4-те шилчиткен. Ол акша-хөреңгиниң хөй кезии, 260,7 миллион рубль, шалың төлевири 20 хуу өстүргенин барымдаалап, бюджет адырының ажилдакчыларының шалыңына көрдүнгөн.

Ооң-биле кады 6,4 миллион рубль – күш-ажылдың хоочуннарының болгаш тылдың ишчилериниң ай санынла акша төлө-гезинге, 20,9 миллион рубль – уругларлыг хамаатыларга, өскүс уругларның болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларга ай санының пособиесинге көрдүнгөн. Стипендия төлээринге 1,8 миллион рубльди, ажилдавайн турар-

ларның камгаладылгасынче 12,9 миллион, кожууннар чурттакчы-ларының коммунал ачы-дуза-зынче, аш-чем, эм-таң дээш 28 миллион рубльди, аш-чем үлүүн-ге 1 миллион, башкыларның мето-диктиг литература садып алы-рынга 0,18 миллион рубльди шилчиткен.

Ниити түндөн муниципалдыг тургузуларның бюджеттеринче 225,9 миллион, ооң иштинде Кызыл хоорайже 31,8 миллион рубльди шилчиткен.

Бай-Тайга кожуун – 13,3 млн. рубль.

Барыын-Хемчик кожуун – 17,5 млн. рубль.

Чөөн-Хемчик кожуун – 19,4 млн. рубль.

Каа-Хем кожуун – 11,1 млн. рубль.

Кызыл кожуун – 15,7 млн. рубль. Мөңгүн-Тайга кожуун – 10,1 млн. рубль.

Өвүр кожуун – 10,4 млн. рубль. Би-Хем кожуун – 10,5 млн. рубль.

Сүт-Хөл кожуун – 10,7 млн. рубль.

Таңды кожуун – 11 млн. рубль. Тес-Хем кожуун – 10 млн. рубль.

Тере-Хөл кожуун – 1,8 млн. рубль.

Тожу кожуун – 7 млн. рубль. Улуг-Хем кожуун – 14,7 млн. рубль.

Эрзин кожуун – 10 млн. рубль. Чаа-Хөл кожуун – 6 млн. рубль.

Чеди-Хөл кожуун – 6,4 млн. рубль.

Ак-Довурак хоорай – 8,4 млн. рубль.

Кызыл хоорай – 31,8 млн. рубль.

Ажыглалче кириер

Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың март 29-та док-таалы езугаар Москва хоорайда Тыва Республиканың Доктаамал төлээл бажынының админи-стративтиг тудуун ажыглалче ки-риер дугайында күрүне комис-сиязының актызын бадылаан.

ТР-нің Өнчү-хөреңги башка-рар агентилелинге Тываның док-таамал төлээл чериниң ук ту-дуун республиканың күрүне өнчү-хөреңги даңзызынче кириерин дааскан.

Бистиң корр.

Кажаан? Кааа? Чүү?

Киришкеш келген

Сибирь девискээринге арга-арыг өрттерин агаардан хайгаараар талазы-биле Красноярскиниң авиабаа-засы улуг ажилды чорудуп турар, ынчалза-даа сөөлгү чылдарда бо авиабаазаның ажилының дугайында шү-гүмчүлөлдиг материалдар чаңгыс эвес удаа парлалгага үнгөн.

Ол айтырыгны сайгарып чу-гаалашкан Красноярскиге болган хуралга ТР-нің Арга-арыг ажил-агый агентилелиниң удуртукчузу С.В. Сапелкин киришкеш келген. Сибирь девискээриниң арга-арыг ажилдакчылары авиабаазаны чөптүг ажыглаар талазы-биле боттарының санал-оналын кири-ген. Ооң дугайында материалды солунуң чоок номеринден ном-чуур силер.

Камбы-лама эргелелинде

Апрель 1-де Камбы-лама эргелели ээлчеглиг шуулга-нын эрттирген. Аңаа киржи-ри-биле чалаттырган 52 ки-жиниң 31-и келген. Кээр ужурлуг улустуң 50 хуузу чедип келгенин барымдаа-лааш, чыылдырган шуулган-ны эрттирген.

Дензин Чинба башкының чу-гаалааны-биле алырга, хуралдың бирги айтырыгына Камбы-лама турган Март-оол Норбу-Самбу-нуң үш чыл иштинде кылып чорут-кан ажилының отчедун дыңнаан. Ийги айтырыгга уставта өске-рилге-немелделер дугайында база оон-даа өске айтырыгларны чу-гаа-лашкан. Мооң мурнунда Камбы-

ламаны үш чыл соңгуп турган бол-за, ам бо чылдан эгелээш, уставче 5 чыл ажилдаар кылдыр өскерилгени кириген.

Хуралдың үшкү айтырыгында Тываның чаа Камбы-ламазын соңгаан. Чурум езугаар Камбы-лама кижжи хелиң сагылдыг болур ужурлуг. Тывада ниити 7 хелиң са-гылдыг кижжи бар, оларның үжү бо үеде Индияда өөренип турар. Дөрт хелиң сагылдыг башкылар-ның аразындан Джамба Лодой Апыш-оол Шууракайович Сатты соңгаан.

Чурукчулар эвилели 40 харлаан

Тываның Чурукчулар эвилелиниң 40 харлаан юби-лейинге уткуштур Чурукчу-лар бажынында Тываның даш чонукчуларының, чу-рукчуларының, скульптор-ларының чогаадыкчы ажи-лының делгелгези ажит-тыгган.

Делгелгеде чонар-даштан кылган кылыглар, графика ажил-дары, чуруктар, билдингир куль-тура ажилдакчыларының скульп-тураларын делгээш. Оларның аразында Тываның баштайгы чурукчулары Сарыг-оол Саая, Иван Салчак, Сергей Ланзы бол-гаш өскелерниң-даа ажилдары бар. Оон ыңай аныяк чурукчулар, Кызылдың уран чүүл училище-зиниң доозукчулары Аяс Когай-оол, Чечек Монгуш база бо чылын Тываның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүнче киргеннерниң ажил-дарын база делгээш.

Чурукчулар эвилелинге бай-ырлалы таварыштыр Культура болгаш национал политика яамы-зының, Национал музейниң тө-лээлери байыр чедирген.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының кичээнгейинге!

Апрель 6-да 10 шакта Улусчу чогаадылга бажынынга ТР-нің УХ-нің Төлээлекчилер палатазының депутаттарының он ийги хуралы болуп эртер.

Хүннүң айтырыы:

1. Кызыл хоорайның «Төп» суд участогунуң эптештирикчи судьязының эрге-дужаалыныче томуйлаарының дугайында.
 2. Мөңгүн-Тайга болгаш Каа-Хем кожууннарның конкурстуг комиссиязының кежигүннерин доктаадырының дугайында.
 3. «Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылгазын организаастаарының чамдык айтырыгларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында.
 4. «Бирги чыыштың төлээлекчи органнарының депутаттарының база дагын катап тургустунган муниципалдыг каттыжыышкыннарның баштыңнарының санын болгаш оларның бүрүн эргелериниң хуусааларын тодарадырының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында.
 5. «Тыва Республиканың бюджет чорудуунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында.
 6. Өске-даа айтырыглар.
- ТР-нің УХ-нің Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д. ООРЖАК.

МАЛ ОДАРЛАРЫН А Р Е Н Д А Л А А Р

ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы «Одар оъттаар мал ажылының сорулгаларына херек черлерни ажыглаарының болгаш девискээрлерни тодарадыр чурумунуң болгаш ол девискээрлерге мал ажылын тургузарының онзагай байдалдарының дугайында» ТР-ниң хоойлузуңуң төлевилелин ажилдап кылган. Ук төлевилел март 29-та ТР-ниң Чазак хуралына бирги номчулганы эрткен.

Көдээ ажил-агый яамызының сайыдының мал ажил-агыйының талазы-биле оралакчызы Сергей Мөңгеевич Оюнунуң тайылбыр-лааны-биле алырга, 2004 чылдың декабрь 28-те үнген «РФ-тиң тус чер бот-башкарылганын организаастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлуга өскерилгелер киририниң дугайында» № 186 Федералдыг хоойлуңуң күүселдизибиле төлевилел ажилдап кылдынган.

Төлевилелдин кол утказы көшкүн амыдыралдыг мал ажил-агыйлыг чонувустуң көжүп чорааш ажыглаар чайлаглары, кыштаглары, күзеглери, чазагларының одарын сорулгазына дүүштүр шын, чогумчалыг ажыглаарын, чайгаар бүткен одарлыг черлерниң шынарын кадагалаары, экижидеринче угланган. Ол ышкаш мал одарларын дириг бойдушта хаттың, сугнуң халаптарына алыспазы болгаш элзисинелирин, хирленирин болдурбас сорулгалыг.

Ук төлевилелде кол билиш-киннерни РФ-тиң Чер кодекси, ТР-ниң «Чер дугайында» хоойлузу, РФ-тиң Үндүрүглер кодексинге дүүштүр айыткан.

Төлевилел 15 чүүлден тургустунган, ооң 3-кү чүүлүнде мал ажылының черлери көдээ ажил-агыйының хереглелдиг черлер категориязына хамааржыр. Малды сезоннуг кадарарындан хамаарылгалыг кылдыр одар оъттаар мал ажылының черлери мал кадарарының кышкы, күскү, часкы болгаш чайгы одарлар болгаш сизген кезер черлер деп аңгылаттынып чардынарын айыткан. Одар оъттаар мал-ажылының черлеринге өңчүге хамаарыштыр

көдээ ажил-агыйга ажыглаар черлерден Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарында иви одарладып турар болгаш ТР-ниң күрүне азы муниципалдыг өңчүзүнде турар чер участоктарын хамаатыларга болгаш юридиктиг талаларга чүгле аренда эргезинге дамчыттынган бооп болурун айыткан.

Күрүне азы муниципалдыг өңчүзүнде турар одар черлерин эргелээрин болгаш баштаарын, ол ышкаш хемчээлдерин тургузарын тускай эргелиг күрүне органы азы тус чер бот-башкарылга органынары «Чер дугайында» Конституция хоойлузу-биле дүүштүр боттандыраар.

ТР-ниң күрүне өңчүзүнде болгаш муниципалдыг өңчүзүнде турар черлерден одар оъттаар мал ажылы чорударына херек черлерни бээр дугайында шийтпир хүлээп алыр бетинде тускай эргелиг күрүне органы бээр деп турар чер участогунуң кызыгаарларын баш бурунгаар ол черге болгаш картага тодарадыр. Хамаатыларның болгаш юридиктиг талаларының эргелери чер участоктарына эргени доктаадып турар документиниң күрүне бүрүткелин кылган үезинден эгелеп тургустунуп келир.

Чер участоктарын ТР-ниң күрүне эрге-чагырга органнарына болгаш тус чер бот-башкарылга органнарына, күрүне болгаш муниципалдыг албан черлеринге, федералдыг бүдүрүлгелер черлеринге ажыглаары-биле доктаамал (хуусаа чок) кылдыр бээр. А бир эвес бүдүрүлгелер чери 1991 чылга чедир быжыглаттынган черинден аңгыда, одар-белчири хереглээр болза, немец черни

арендалаар.

Тыва Республиканың күрүне өңчүзүнде болгаш муниципалдыг өңчүзүнде турар черлерден одар оъттаар мал ажылының сорулгаларына бүгү назынында салгал дамчыштыр ээлээр эрге ол эргени 2001 чылдың октябрь 30-ге чедир ооң бетинде алган хамаатыларга артып каар.

ТР-ниң күрүне өңчүзүнде болгаш муниципалдыг өңчүзүнде турар черлерден одар оъттаар мал ажылының сорулгаларына ажыглаар чер участоктарын өске хамаатыларга болгаш юридиктиг талаларга чүгле арендага бээр.

Көдээ ажил-агыйга ажыглаар черлерден хамаатыларга сизген кезеринге болгаш мал кадарарына ажыглаар чер участоктарын Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазына дүүштүр хамаатыларның мал-маганының баш санының тодаргай барын болгаш хевир-чүзүңүн барымдаалап тургаш, чер ажылының продуктулуудан санап үндүрген нормативтер-биле чүгле арендага тус чер бот-башкарылга органы бээр.

ТР-ниң «Чер дугайында» хоойлузундан. 2004 чылдың ноябрь 27.

Аренданың хуусаазы 49 чылдан ашпас ужурлуг. Арендааар керээлери чарарын тускай эргелиг күрүне органы болгаш тус чер бот-башкарылга органынары РФ-тиң болгаш ТР-ниң амгы хоойлужудулгазы база «Шимчевес эт-хөреңгиге эргени болгаш оларны сатып-саарарын күрүне талазындан бүрүткээриниң дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр күрүне бүрүткелин эртер ужурлуг. Бүрүткээр чурумун, а ол ышкаш ындыг бүрүткелден ойталаар үндезиннерни РФ-тиң амгы хоойлужудулгазы-биле дүүштүр доктаадыр.

А төлевирни черлерниң кадастрлыг өртээнден болгаш чер участогунуң турар черинден болгаш шынарындан хамаарылгалыг тодараттынар төлевирни чер үндүрүү азы аренда төлевирни хевирлиг кылдыр хавыраар. Чер үндү-

Чаа хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр

рүүн санаар болгаш төлээр чурумун РФ-тиң үндүрүглер болгаш чыылдалар дугайында хоойлужудулгазы-биле доктаадыр. Арендага берген черлер дээш аренда төлевирин тыртар. Ооң хемчээлин тодарадыр чурумун, аренда төлевирин кириер чурумун, байдалдарын болгаш хуусааларын тус-тузунда ТР-ниң Чазаа, тус чер бот-башкарылга органынары доктаадыр. Аренда төлевириниң хемчээли чер участогун арендааар керээниң чугула байдалы болур деп айтып турар.

Сергей Мөңгеевичиниң тайылбыры-биле алырга, ооң мурнунда чер үндүрүүнден аңгыда, чер дээш чүгле чыылдалып кылып турган болза, ам малды семиртири-биле чайлагладыр одар,

чылдарда көдээге ажилдап чораан хоочуннар, яамының специалистери, юристер кирип турар. Бо хоойлуңуң төлевилелинге хамаарыштыр чоннуң талазындан келген үзел-бодалдарны, кириптинген чер-четпестерни комиссия өөренип көргөш, немелделерни кылып ажилдааш, чоокку хүннерде Чазакка ийги номчулгаче кириер. Маңаа хамаарыштыр немелделер болгаш өскертилгелер дугайында айтырылгыг улус дараазында телефоннар (5-14-96; 5-16-71; 5-39-01) болгаш Көдээ ажил-агый яамызынче (Московская, 2 «а») чагаа дамчыштыр харылзажып болур. Ол ышкаш тус чер бот-башкарылгалары чон хуралдарындан эрттиргеш, кандыг шийтпир хүлээп алганын документ езугаар Көдээ ажил-агый яамызынче кириер күзенчиг.

ТР-ниң өңчүзү эргелеп-башкаар талазы-биле агентилелиниң башкарыкчы специализи Сайлык Викторова Сан-оол мындыг тодаргай айтырыгга хамаарышкан хоойлулар болгаш төлевилелдер бөдүүн чонга ажыглаарына эптиин айтып турар. Бо хоойлу күш кирип ажыглаттына бээр болза, ооң мурнунда «Бо мээң ада-өгбелеримниң ажыглап чораан чери-дир» дээни ышкаш ат кырынга ажыглап чораан черлерни документ кылдырып, бүрүткелден болур. Чер ажыглакчызына чогуур харысалга онаашкан турар, ынчангаш черниң ажыглары канчап-даа экижиер ужурлуг. Чер ажыглакчызы биле муниципалитеттин аразында чардынар керээ езугаар чурттакчы чонга социал байдалының аайы-биле чиигелдер база кирип болур.

Ол ышкаш муниципалитеттерге кайда чер кандыг байдалдыын хайгаараарына; ажил-агыйны удуртуп-башкаарына элтиг болур. Мал ажил-агыйына чугула бо хоойлуга хамаарыштыр чон боттарының талазындан бо үени эрттирбейн, арга-сүмезин кириштирип ап, сонугалдыг болуру чугулазын ол ылавылап чугаалаан.

Чойганмаа САТ.

Политиктиг шуугаазындан — боттуг ажил-херектерже

КАНЧААР УЛУС БООР БИС?

Бис Тывадан ырак хоорайда, Новосибирскиде, чурттап, өөренип-даа турар болзувусса, республикада болуп турар бүгү-ле өөредилге, культура, спорт дээш, аңгы-аңгы солун медээлер, болууш-куннарның дугайында солун-сеткүүл, интернет таварыштыр билип ап турар бис. А ол болуушкуннарның багай талазы — Тываның бо чылгы бюджедин Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының бадылавын, шөйүп туруп бергени. Канчаар шаптыктап турарыл дээрге, Новосибирск хоорайда өөренип турар студентилерин чамдыызы хөй ажы-төлдүг башкы өг-бүлелерден бис. Хөй кезивистин өөредилгези колдуунда төлевирлиг, 3-4 дугаар курстарда өөренип турар бис. Бистен бичи дунмаларывыс база ортумак школары доозуп, студентилей бергеннер. Бисти эртембилеге чедирип алыр дээш, өөредилгевис өртөөн төлеп, ижер-чиер аш-чемивиске акша-төгерики тыптынар дээш багай ада-иелеривис бар-ла аргаларны ажыглап, кызып-ла турар. Банкылардан чээли акша алыр дээрге, башкыларга бюджет хүлээттинмээн шаанда чээли бербес бис дээш турупкан.

Новосибирск хоорайга Тывадан даргалар хуралдап кээп-даа чораан болду, амга дээр түнел-даа чок, шөйлүп-ле турар. Маргыштыр турар ол хамык айтырыглары моон мурнунда-ла чүге кады, деңге шийтпирлеп турбаан чүвөл? Олар бюджет хүлээп алырын шөйүп турда, а бистин ийи дугаар семестривис өртөөн төлөттинмээн, өөредилгевистен үндүрериниң кырында келди. Канчаар улус боор бис?

Аяна ХОМУШКУ,
Аржаана ДОНГАК.

Новосибирск хоорай.

СОҢГУКЧУЛАРЫҢАР УТПАҢАР!

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының бо чылдың баштайгы айларында аажы-чаңының, арын-нүүрүнүн ширини кыдыг-кызыгаарын эртип туруп берди ышкаш ийин.

Бо хөделишкиннер чоннуң идегээш, бүүрээш соңгуп алган кижилериниң арын-нүүрүңе канчап-даа таарышпас. Бистер, тывалар, «ыракка ыянчыг, чоокка чованчыг-даа» алардывыс ышкажыл. Судалывысты чаңгыс аайлап алзывыска кандай боор. «Демнигде — күштүг» дээр ийик чоп. «Адыывыстың кезин аңдара кеткеш» туруптарывыска, тываларның ажил-амыдыралы шуудавайн, бүтпейн туруп бербес чоор бе?

Чугаа чүнүң дугайында эгелээр деп турарын номчукчу баш удур билип каан боор. Чазак биле Хоойлужудулга палатазының аразында дугуржуп, чөпшээржиш шыдавайн туруп берген айтырыг—2005 чылдың республика бюджединиң төлевилели-ле болгай.

2005 чылдың республика бюджедин Тываның Хоойлужудулга палатазының депутаттарының хүлээп албайн турарының чылдагаанының утказының кол дөзүн билип алыры-биле Хоойлужудулга палатазының бажыңына 4-5 катап баргаш, ужуражыр дээр депутаттарымың хүндүс «от чырыдып алгаш» безин кабинеттеринден тыппаан мен. Аараан, сургакчылаан, хуралдаан, бодунуң хууда херээн кылып чоруткан хөй-ле чылдагааннар ужурунда ажилдаар кабинетинге олурбас улус бооп-тур ийин. Оларның ажилдап, ажилдавайн турарын кым-

даа контроль, хайгааралга албааны депутаттарывыска дыка-ла таарымчалыг чорду. Хейде хомудаанымдан «чылыг уяда» кижилерге чүү херек боор, ол-дур харын чиде маңнажы бээр деп, арга-чадаарда иштимде бодумнуң сагыш-сеткилимни оожуктуруп чордум.

Республиканың бюджедин (2005 ч.) хүлээп албайн турарының чылдагаанының кол утказын сайгарып, ужур-чөвүн билип алыры-биле Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының даргазы Василий Оюнга ужуражыр сорулгалыг четтим, ол бүтпейн барды.

Солуннардан таныжып көөрүмге, Тываның Чазаа 2005 чылдың бюджет хоойлузуң хажытпайн турарын бир тайылбыр-лакчы «Шын» солунда бижээн болду. Мен база ынчаар билер мен. Ындыг-даа болза депутаттар бюджет төлевилелин чугаалажып көргөш, чедир кылбаан дээш хүлээп албастан, өжегерээн үе эрттирип туруп берген деп бодум хуумда бодаар-дыр мен. Чүге, чүү сорулгалыг депутаттар бюджет хүлээп алырын соңгаарладып турарын бо чылдың март 31-де үнген «Шын» солунда «Хойтпак революциязынга чедер ирги бис бе?» деп материалда кончуг тодаргай бижээн-дир. Мен аңаа долузу-биле каттыжар мен.

Кандыг-даа хоойлуну кылырга, ында четпестер ыяап-ла илерээр. Республика бюджединиң төлевилелинде чедир кылбаан чүүлдерни дүрген эдип алырынче депутаттар далашпаан, Чазак-биле чөпшээр-

решпээн. Кандыг-даа чүүлдү сүмележип, дугуржуп, санал-оналын солчуп тургаш, кыска хуусаада эдип ап болур. Чөпшээржилге комиссиязы безин тургузуп каарга, депутаттар чүгле бодунуң туржун камгалаан. Өскээр чугаалаарга, республиканың бюджет хоойлузуң эрге-чагырга дээш политиктиг демселдин чепсээ кылдыр ажыглааш туруп берген. Орта алыскаш, депутаттар боттарының соңгукчуларының, Тываның бүгү чурттакчы чонунуң амгы үеде кайы хире амыдырап-чурттап турарын, моон соңгаар амыдырап-чурттаарын сагышка албайн турар, ооң-биле бурунгаар көрүш чогуң, чону дээш сагыш салбастаанын тодаргайы-биле көргүзүп турар-дыр.

Хүндүлүг депутаттар, ол кадында 2006 чылдың соңгулдалары «дагалар артында» эвес болур ийин. Ол үе чоокшулап кээрге, бистерден, соңгукчулардан, дуза дилеп чедип кээринери утпаңар. «Силер утканда, бис сагынганда» деп чугаа бар болгай. Ынчан чем чиер хөөнүңер кирип кээр болза, бышкан билгиниң аттастыдын алыры-биле соңгукчулар мурнунга кончуг аарышкылыг шылгалда дужаар апар чадалчок силер. «Серемчилелде хорамча чок» дээр ийик чоп. Соңгукчуларыңар билип, сактып алзынар.

Улуг Хуралдың депутаттарының талазынче көөрү безин берге, ыянчыг болгаш шыланчыг-даа апарды ийин.

Танов ЧИГДЕН.

Кызыл кожуун.
Кур-Чер суур.

С.Конвиз солуннарда бодунун дугайында бижиринге ынак. Ооң иштинде суд органнын чаргылдажышыкынын дугайында база. Чижек кылдыр алырга, бир катап интервью берип тургаш, ол-бо үе дургузунда судтарга 120 шак эрттирген мен деп сөс ышкындырган. Чон ындыг кижини чаргычы кижидээр, а кажан «Тувинская правда» ол сөстү ажыглаптарга, Конвиз дораан-на судка четкен. Хомудаары-биле болбайн аан.

Судтарга хамаарыштыр алырга мындыг. Россиянын Дээди судунун чоокта чаа хүлээп алганы доктаалында өске арткан айтышкыннарнын аразында мындыг бир айтышкын бар: «Европа Чөвүлелинин Сайыттар комитетинин 2004 чылдын февраль 12-де 872-ги хуралында хүлээп алганы массалыг информация чепсектеринге политиктиг дискуссиянын хостуунун дугайында Угуулгазынын 3 болгаш 4 чүүлдеринге дүүштүр хөй-ниитинин үзел-бодалы-биле быжыглаттынар күзелдиг политиктиг ажылдакчылар боттарынын ындыг күзели-биле МИЧ-илерге хөй-ниити дискуссиязынын болгаш шүгүмчүлелдин объектилери болурунга чөпшээрэжип турар дээрзин судтар билген турары чогуур».

С.Конвиз хөй-ниити ажылдакчызы болуп турар бе ынак? Чугаажок болбайн аан. Ооң хайныгышкынныг пропагандисчи ажыл-чорудулгазы база судтарже төнчү чок чаргылдажышыкыны эгезинден турала хөй-ниитинин үзел-бодалынын кичээнгейинче угланган дээрзи шуут-ла билдингир чүүл ышкажыл. Шүгүмчүлелге харыы кылдыр судче кирип турары эңме-тикчок хомудалдарында «Рискин» төлээлери шак ыналдыр бижип-даа турарлар ынак: сураглыг хөй-ниити ажылдакчызы кижидир мен, ынаккаш солунга ол-бо чүүл үнген соонда канчаар-даа аажок (чамдык хомудал билдиришкыннерде «шыдажыр аргажок») сагыш-сеткил болгаш мага-бот муңчулушкунунга таварыштым.

Кандыг-чүү-даа болза, «Тувинская правда» кажанда-даа «Рискин» авторларында демейлежи, кижинин амы-хууда амыдыралыныч холгаарлап көрбээн. Чижек кылдыр алырга, кым-даа рискжилеринин өг-бүле амыдыралыныч киришпээн, Конвизтин бодунун ада-иезинин кемниг эрткен өйүнчө касканнамаан. Таарымча чок үнелээш-киннер турган-даа болза, ол чүгле Конвиз-политикке хамаарышкан турган.

Тус черниг политиктиг аразында ол тускайлаң черни ээлеп турар. Конвизтин отка кыппазын, сугга дүшпезин чамдык кижилерин ооң сагынгыр-тывынгыры-биле хандырып чаңчыкканы чаргы-чаалызынга туралы-биле тайылбырлап болур. «Рискиден» аңгыда кайда-чүде солуннардаан хоорай иштинин хоп-чивинин, аас-дылынын дугайында билип алыр боор. Бижири-бижириде, политиктиг терминнер болгаш кижинин алды-үстүн сурап тургаш, холуп бижээн болур болгай. Ооң болгаш Бичелдейнин удуртканы пиар-компания, ол-бо талаларыныч одаттынып, сөглеттинмишаан, өйлей-өйлеп кыдыг-кызыгаарын эрттирип, сөөлгү чаданың эчис-шынынын илередикчизинче шын-на сеткили-биле кордай бээрге, амгы илерээшкыннерже эрткен барган болушкуннарнын көрүжү-биле көөр хереглел тургустунуп келир.

Конвизтин дугайында бис чүнү билир бис? Хөлчок хөйүнү билиривис чугаажок болбайн аан. Ынчалза-даа ол бүгүнү төдүзү-биле тө каар шинээвис чок болганынын ужун, эрткен он чылдарнын солуннарнын темазы-биле бо кижинин портретинин кол-кол омур-шыйыгларын тургузарын оралдажып көрээлинер.

С.Конвиз: «Бүгү чонун өнчүзүн үптээр чорудулга ниитизи болгаш бүрүнү-биле доозулган»

Конвизтин интервьюзундан болгаш сонгулда бетинин хуудустарындан ооң омур-хевири хөлчок таарымчалыг көстүр. 1955 чылда Ээрбекке төрүттүнген. Студентилеп тургаш, хостуг үезинде баржалар болгаш вагоннар дүжүреринге ынак. Ооң соонда инженер апарган. Бодун Тыванын машина тудуушкун заводунун үндезилекчилеринин бирээзи кылдыр адаар. 1980-1987 чылдарда «Тыва туду» треске ажылдап турган. 1987 чылдан бээр Главснаб начальнигинин оралакчызынын албан-дужаалынга ажылдаан. 1992 чылдан тура сайгарлыкчы ажыл-чорудулга-биле холбашкан. Ооң

сонгулда бетинин хөй санныг чугаазындан ол Явлинский биле Примаковту хүндүлээр деп чүүлду билип ап болур. Тус черниг кижилеринден – Бичелдейни, төөгүнү маадырларындан – Моисей хаанны. Пермичилерге, суксуннардан – квас болгаш водкага ынак.

А ам чар-медээниң өске талазы. Билдингир чылдагааннарнын ужун Конвиз хуужудулга чорудулгазынга бодунун киржилгезин тарадырынга ынак эвес. Ооң дугайында 90 чылдарда тургустунган болгаш канчаар-даа Конвизтин ады-биле холбашкан хөй санныг фирмалар херечилээр: Техоторг, Туваснабсервис, Тува-маркетингснабсервис болгаш оон-даа өске. Өскээр чугаалаарга, күрүнө өнчүзүнүн үптээшкени-биле холбаштыр бар шаа-биле

солун хоорайнын эрге-чагыргазынга чаргы-чаалыгы мэрнин саадап олураарынга сөөлгү эвес рольду ойнаан.

Кашин

1997 чылда С.Конвиз биле Г. Эпп Кызыл хоорай чагыргазынын даргазынын удавас болур сонгулдаларынга кады хөделеринин дугайында дургужуп алганнар. Чаңгыс аай кандидат кылдыр РЛДП-нин тус чер организациязынын аайлап башкарыкчызы кылдыр эде мергежээн, мооң мурнунда хөөржүдүлгө ачы-дузазы бюрозунун ажылдакчызы турган А.Кашиини депшидип үндүрген, сөөлүндээзи ол үеде политиктиг ажыл-чорудулганы арага-дары болгаш спирт холумактыг суук бүдүмелдер садыглаашкыны-биле чедишкенин капсырлаштырып турган.

Эрткен өйүнү көрүжү-биле

БИСТИН БИЧЕЖЕК БЕРЕЗОВСКИЙВИС

алгырып тура, ооң боду ол бүгү хуужудулга чорудулгаларынга өскелерге көөрдө шуут-ла улуг хамаарылгалыг.

Тус черниг сайгырлакчыларынын хүрээлелин ол билиг-билдиг, кавынгыртудунгур болгаш ыятпас кижиде сураглыг апарган. Тус черниг парлалгазынга ооң компаньоннары турган кижилер ону ак сеткилдиг эвезинге буруудадып бижээнер. Аңа мегелеткен сайгарлыкчыларнын ооң адресинге кыжанышкыннарнын дугайында медээ-чар удаараа үнүп турган. Чаңгыс «Ачинск бензинин» херээ безин кайы хире шимээн-даашты үндүржүк.

Сөөлүндө барып ол хайымныг бизнести каггаш, коорту политикаже шилчий берген. Баштайгы дээрзинде өске кижилерни дамчыштыр бизнес чорудулгазын уламчылавышаан, Конвиз ТР-ниң Хуужуткан болгаш хууда бүдүрүлгелер эвилелинин албандужаалынга ажыл-чорудулганы идепкей-житкен. «Яблоконун» тус чер организациязынын төлээзи болурун кызыткан, ынчалза-даа элээн хөй аас-дылдың соонда «Яблоконун» төлээлери С.С. Конвиз оларнын организациязынга кандыг-даа хамаарылга чок дээрзин албан езузу-биле медеглээр уурга таварышканнар. Херек кырында хынап кээрге, Конвизтин болганчок-ла ооң адын тудуп келгени ТР-ниң Хуужуткан болгаш хууда бүдүрүлгелер эвилели база-ла саазын кырында структура болган. Бо бүгүнү соонда ол бодунун хөйүнү мурнунга чугааларынын адаанга РФКП хооркомунун даргазы С. Григорьевтин удуртканы «Кызыл хоорайнын орус дылдыг хамаатылар комитетинин кежигүнү» деп ат салыр апарган. Бодунун ажыл-чорудулгазынын эге чадазында Конвизтин солуну компромат кылдыр СЭКП хооркомунун архивин идепкейли-биле ажыглап келген.

«Тува ТВ»

Тозан чылдарнын эгезинде Кызылга тыва телевидениениң баазазынга Кызылга дамчыдар «Тува ТВ» деп телекомпания тургустунган. Ону хөгжүдүрүнгө аазаан бюджет хөреңгилери республикаже ол-ла ояр келбейн барган. Кезек үениң дургузунда чалаң энтузиазмга ажылдап-ажылдап, ооң ажылдакчылары бодунун ажыл-чорудулгазын соксадырынын кырынга келген, ынчалзажок 1994 чылда ооң документациязын «Демократтыг шилилгенин» тус чер салбырынын удуртукчузу Г.Эпп бодунга эде долдуртуп алган. Ооң-биле чергелештир телеканалдын үндезилекчилеринин чаа составынче В.Кузин, Е.Тунева (Эпптин уруу), С.Конвиз, «Мед-автотранс» АН (удуртукчузу В. Тавберидзе) кирген.

Сөөлүндө барып «Тува ТВ» теле-дамчыдылгалардан аңгыда, неделя санында үнер «Тува ТВ Информ» деп солуну база үндүрүп эгелээн, ооң эгезинге Ю.Лопатченко турган. Алызында барып, ук солун орулгалыг апарып, солун рекламанын болгаш хууда чарлалдарнын рыногунга быжыглыны берген. Телеканалга хамаарыштыр алыр чүве болза, 1996 чылдан 1999 чылга дээр «Тува ТВ» эфирге дамчыдылга чорудар эрге бээр езулуг чөпшээлел чок ажылдап келген болган. Ындыг болзажок Конвизтин удуртканы телекомпания болгаш

С.Конвизтин дорт удуртулгазы-биле 1997 чылдын чазынында «Тува ТВ» телеканал болгаш «Тува ТВ Информ» солун А.Кашиини суртаалдарынын болгаш Кызылдын ынакчы эрге-чагыргазынын база ТР-ниң Чазаанын ат-алдарын баксырадырынын талазы-биле халдаашкынныг кампанияны эгелээн. Халдаар-халдаарда кол пропагандисчи согуг эгезинден турала республиканын президентизинге удур угланган турган. «Тува ТВ Информга» шавар халдаашкынныг компромат кол нуруузунда Рахат-Лукум, Гаврилов дээн чижектиг псевдонимнер-биле үнүп турган, мооң-биле чергелештир редакциянын «политиктиг тайылбырлакчыларнын» кол өзээ С.Конвиз, халажылгада истекчи С.Горев болгаш Бичелдейни, а ооң соонда Ш. Ооржактын чөвүлекчизи турган В.Багай-оол болуп турган.

«Тува ТВ Информунун» кол редактору Ю.Лопатченко бодунун солунунун арнынга хирлиг пиар хөлүн эрттир көвүдээнинге удурланып эгелээри билек, ону албандужаалында дүжүрүп каапкан. Ооң орнунга Конвиз чалыы шаанын өнчү С.Горевти олуртуп каан, истекчилеп чораан бо кижиде пенсияже үнгеш, солунга хирчамныг чүүлдер бижирирге хөлчок-ла салым-чаяаныг болган. Солунун бажынга ооң келгени-биле «Тува ТВ Информ» кажангызындан артык чааланчак апарып, алызында барып, өй-кызыгаар деп чүл дээрзин туттуккан. Сөөлүндө «Тува ТВ» телекомпаниядан база бир кижини – ооң тургузукчуларынын составында «Мед-автотранс» АН-ни төлээлеп турган В.Тавберидзени үндүр хөөлөпкен, ол база каналдын дамчыдылгаларында болгаш солунун парлаан чүүлдеринде «хирлиг» материалдарнын колдап турарынга база кампаниянын саң-хөө, ажыл-агый ажыл-чорудулгазында чурум сагылгазынын чогунга таарышмаан сеткилин илереткен чүве-дир. Ооң бадыткап турары-биле алырга, кампаниянын документаларында будулгаазынар бажын ажыр: эт-хөреңгинин балансы-даа, таптыг бухгалтер учеду-даа чок. Ооң ындызы ужурул бооп тур ийин моң – ынакчы үеде бадыткап турганы-биле алырга, компания шак ындыг арга-биле хөй-хөй үндүрүлгелерден ойлап келген, хынакчылар, бир эвес олар компанияга, шынап-ла, кээп турган чүве болза, ооң ажыл-агый херектеринин ужу-бажын тыппайн баргаш, дүрген-не дезеринге өй турганнар.

Республикада кончуг нарын социал-экономикиг байдалды, шалын, пенсиялар болгаш пособиелер төлөлгелерин ай-айы-биле саададып турарынга чонун даржыланган сеткилин ажыглап алгаш, националдар аразында хамаарылгалар адырынга байдалды дүшкүрлендирип база «Демократтыг шилилгенин», РЛДП-нин, Кызыл хоорайнын орус дылдыг хамаатылар комитетинин, ТР-ниң Хуужуткан болгаш хууда бүдүрүлгелер эвилелинин адын мурнунга тудуп алгаш, Кызыл хоорайнын сайгарлыкчылар бөлүү «Тува ТВ»-ниң дузазы болгаш федералдыг чагыртылгалыг девискээр эрге-чагырга органнынын чамдык дүжүмметтеринин ыыт чок деткимчези-биле сонгулда бетинин кампаниянын чедишкенин чорудуп шыдаан болгаш 1998 чылдын апрельде А.Кашин Кызыл хоорай

чагыргазынын даргазынга сонгуттурган. Ооң тиеллээзинге С.Конвиз кол роль-дарнын бирээзин ойнаан, Кызылдын МИЧ-илеринге ооң суртаалын хандырып, сонгулда бетинин кампаниязынын үезинде «Тува ТВ» каналга барык бүгү «төгерики столдарны», «аналитиктиг» дамчыдылгаларны болгаш харын-даа медээлерни дорт уштап-баштап эрттирген.

Сонгулдаларга тиелленин соонда деткичилери-биле санажыр ээлчег чедип келген. Бодунун хилинчек-човулаңныг күш-ажылы дээш Конвиз кандыг шаңнал алганы? Кашиинин бодунун бадыткааны-биле алырга, Конвиз харылдаштырыкчы кампанияны тургузарын саналдаан болуп турар, ону таварыштыр хоорай бюджет мунципалдыг бүдүрүлгелер-биле санажыр, ону дамчыштыр чылыг, кывар-чаар материалдар, газ, электри дээш санажылгалар эртер ужурул турган. Конвизтин саналынга хоорайнын чаа чагыргазы шуут удур болган. Шыңгы чөрүлдээ тургустунуп келген. Кажан Конвиз тургустунган байдалче «Тува ТВ»-ниң дузазы-биле салдар чедирерин оралдашканда, Эпптин айтышкыны-биле 1998 чылдын күзүнүндө ону телевидениеден хооруп каапкан. Хоорайнын чаа эрге-чагыргазынга удур ол солун компроматтын база ажыглап четтикпээн – аразындан суг өтпес өнчү Горевти база «Тува ТВ Информдан» үндүрүпкен.

Ийи Информ

Ынчан Конвиз судтажып эгелээн. Бодунун «Тува ТВ»-ден кызып үндүрүпкени В.Тавберидзе-биле кады ол суд таварыштыр «Тува ТВ»-ниң эт-хөреңгизин үлештирерин негээн. Кызылдын солун рыногунга халас чарлалдар туржун ээлеп алырда, Конвизке суд дамчыштыр «Тува ТВ Информ» солунун үндүрүлгезин ара соксадыры болгаш бодунун солуну-биле хосталган черни ээлеп алыры эргежок чугула турган. Ынчалзажок ол план бүтпейн барган – документаларны эде долдуруп каапкан болгаш солун «Плюс-информ» деп чаа ат-биле үнүп эгелээн.

Конвиз биле Горев ындыг-ла кончуг муңгадывааннар. 1999 чылдын февральда олар «Риск-информ» солунун үндүрүп эгелээт, ол хирлиг пиарнын ужу-чаңчыларын уламчылаан. Чаа солунун тургузукчулары Конвиз, Горев, сайгарлыкчылар Сафрин, Павских, адын туткан Тырык-Кара болгаш Балбан-оол болганнар. Ынчалза-даа «Плюс-информну» халас чарлалдар хүрээлелинден үндүр кызары ынак-даа, ам-даа Конвизке болдунмайн барган.

«Риск-информунун» бирги номерлеринден эгелеп аңаа чедир каш айларнын дургузунда чаңгыс-даа солуннарда парладыр арга чок болган. Конвиз биле Горев Кашин болгаш Эппче калчаалы-биле халдап эгелээт. Кыска үе дургузунда С.Конвиз бодунун солунунун арнынга хирчамныг информацияны парлап келген. С.Горев харын-даа «Треппти кым өлүргенил?» деп бүдүн детектив тоожун бижип, Трепптин өөрөнген чаңын болгаш амы-хууда четпестерин бар шаа-биле дорамчылап алган. «Риск-информга» парлатынып турган уланчылыг тоожу кол маадырнын өлүмү-биле доостур. А ону парлап доосканындан бээр каш-ла неделя эрткенде, Г.Эпп өлүрткен. С.Конвиз бодунун мооң мурнунда ажы-чаңындан бичии-даа ыятпайн, ооң орнукудулгазынга чедип келгеш, орнукудулга митингизинин өске арткан киржикчилеринин чугаазын өжүр шаап турар чалбыштыг чугааны кылган. Чүү деп чүү дээр, чугааланыр дизе Конвиз шыдаар-ла. Эпптин өлүмүнө ол, чугаажок-ла, республиканын удуртулгазын буруудаткан болбайн аан. А кажан Эпптин өлүмү-биле холбашкан сагыш-сеткил саймааралы чадыга бергенде, «Риск-Информ» база катап ам өлген кижини базынчактап эгелээт. 2001 чылда «Риск-информ» бо айтырыг талазы-биле бодунун туржун ынакчаар тайылбырлаан-даа: «Бодун угаанныг мен деп санаар кым-бир билиргек өлген кижинин дугайында чүгө экинни азы чүнү-даа чугаалавас деп чугаалаан. А Чикатилону кандыг янзылыг көөрүл? Дерзиилерни, бандиттерни болгаш оон биче араалдыг корум-чурум үрекчилерин канчаар сактыр боор».

А.ИРГИТ.

(Уланчылыг).

ТАНЬДЖЫҢАР: ЭРЗИННИҢ МӨРЕН СУМУЗУ

Мөрэн дээрге кайгамчыктыг бойдус чурумалдыг чер. Мында күчүтөн адыг чыткан ышкаш дагны Ак-Хайыракан дээр. Бо онзагай чараш, байлактыг, ыдыктыг ордан төөгүдөн бээр аңнаары безин хоруглуг турган. Ооң мурнуу талазында база ындыг аттыг аржаан бодунуң эм шынарлыг суу-биле хөйге билдингир, ат-сураглыг. Мөрөн бот-тускайлаң төөгүлүг. Мандал дааның эдзэнге кыргызтарның (Эрзинниң) сарыг шажын хүрээзин 1872 чылда туткан, совет эрге-чагырга үезинде үндезини-биле үрегдээн. Бо хүрээниң төөгүзүн Мөрөн ортумак школазының өөреникчилери шинчилеп тургаш, солун материалдарны чыгаш, музейинде делгээн. Үнелиг ховар аң-

меңниг, куштарлыг байлак оран. Эң-не кол байлаа — кижилер, оларның аразында кандыг мергежилдиң кижилерин чок дээр боор. Хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажилдааш, бо девискээрниң социал экономиказын хөгжүдөр херекке улуг үлүүн киригеш, Чазактың хөй санныг орденнери, медальдары-биле шаңнаткан малчыннар Орус Намдалдың, Марсу Учуралдың болгаш өске-даа төлептиг ажил-ишчилерниң чурту. Оларның оолдар, кыстары ада-незиниң, өгбелериниң чаагай херээн уламчылап, улам байыдып чоруурлар.

Мөрөн сумузу республиканың дээр ажилдыгларының бирээзинге хамааржыр, ооң ажил-чорудулгазын солунуң номчукчуларынга допчузу-биле таныштырар-дыр бис.

хаван, куш аймаан азырап өстүрүп эгелзэн, чүге дээрге оларның ажыктыын биле берген. “Мандала” бүдүрүлгези эрткен чылын этти 31 тоннаны, сүтү—34, дүктү—11 тоннаны бүдүргөн, ол дээрге 2003 чылдан көвүдээн, ооң-биле чергелештир малдың баш санын өстүргөн. Хөй малды өстүрүп турар бай кижилер сумуда тыптып келген. Аңаа Сергей Орус, Баанай Самбуу болгаш өскелер-даа хамааржыр, оларның малының баш саны 700-800 баш чедип турар. Ынчангаш рынокка бо девискээрден мал ажылының продуктуларын садып турар хамаатыларның саны көвүдээн. Ындыг-даа болза сумуда малы чок өг-бүлелериниң саны ам-даа хөй болуп артпышаан, оң кызырар дээш ажылды чагырга чорудуп турар.

КАЯА-ДАА КОРУМ-ЧУРУМ ДЭЭШ

Чурттакчы чоннуң хостуг-шөлзэн; дыш чурттаарын хандыраарыңче, ниитиниң черлеринге корум-чурумну быжыглаарыңче, улустуң, ылаңгыя аныяктарның, хостуг үезин ажыктыг эрттиреринче суму чагыргазы улуг кичээгейни салып турар. Чүге дээрге кайы-даа коллективте корум-чурум эки, оларның кежигүннери дыштыг, сагыш-сеткили сергек болур болза, салган сорулгазын чедиш-кинниг шиитпирлээр болгай.

Сумуга корум-чурум үрээр, чонга дыш бербес чоруктар элзэн арбыдаан турган. Ону анализтеп көөргө, кол чылдагааны арагалааш-кындан үнүп турар болган. 20 ажыг “адрестер” шынары багай арага аймаан дүн-хүн чок садып келгенин илереткен. Суму чагыргазы, депутаттар, коллективтериниң удуртукчулары, участок шагдаазы, профилатика чөвүлели, хөй-ниити организацияларының төлээлери шупту демнежип алгаш, оларга удур улуг ажылды

дыг дээштиг хемчеглерниң ачызында корум-чурум чүгээртээн.

Чурттакчы чоннун, ылаңгыя аныяктарның, культурлуг дыштанылгазын экижидер, оларның күш-дамыр кижизидилгезин сайзырадыр сорулга-биле суму чагыргазы Мөрөн суурга стадион тудар эгелекчи саналды үндүргөн. Ону сумунуң чурттакчы чону чүүлдүзүнүп деткээш, биче эвес дузазын чедирген. Тодаргайлаарга, 14 баш малды, 26 муң рубльди деткимче кылдыр берген. Суму чагыргазы эгелеп алган эки эгелээшкенин эчизинге чедирер, чонунуң дыштанырынга, ойнаарынга таарым-

Суму даргазы Юрий Учурал.

БОДУНУҢ ХЕРЭЭНГЕ БЕРДИНГЕН

Мөрөн суму чагыргазының бажыңыңа чеде бээривиске, шевергин кеттинген, чазык арын-шырайлыг, эрес-шогаа, дөртөн хар хире назылыг аныяк кижиге бисти уткуп, хүлээп алды. Ол суму чагыргазының даргазы Юрий Марсуевич Учурал болду. Келген херээвистиң ужур-чөвүн чугаалааш, бодунуң допчу намдарындан эгелзэш, сумунуң ажил-чорудулгазы-биле таныштывыс.

Юрий Учурал Мөрөн ортумак школазын дооскаш, Кызылдың көдээ ажил-агый институтунга өөренип киргеш, агрономнуң дээди эртемин 1990 чылда чедип алган кижиге болду. Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, Чазактың ийи ордени-биле шаңнаткан кончуг ажил-ишчи, он ажы-төлдүг Марсу Учуралдың (ам бистиң аравыста чок) өг-бүлезинге төрүттүнгөн, өскөн, кижизиттинген төлептиг кижиге дээрзин билип алдывыс. “Мөрөн” совхозка алды чыл агрономнаан, ооң соонда ийи чыл колхоз даргалаан, бүгү-ле ажил-чорудулгазы мал болгаш чер ажылы-биле холбашкан, ону хөгжүдөрүнче доктаамал сагыш салып келген тускай эртемниг чорду. 1993 чылда чайын черни аңдаргаш, үш катап болбаазыраткаш, Таңдының дуржулга станциязындан алган район-чуткан үрезинин чашкаш, чемиш-читкеш, бир гектардан ортумаа-биле 28 центнер дүжүттү ынчан ажаап алган. Ол үеде советтүтү тарылга шөлү ийи муң гектар ажып турган. Үш чыл улаштыр агаар-бойдус дыка таарымчалыг болганындан эки дүжүттү өстүргөн. Суггаттыг черлерге чүгле мал чеми культураларын тарып келген.

Тараажыларның болгаш механизаторларның билиин, мергежилин бедидип тургаш, чер ажылын кылырынга хандыкшыткан. Ынчалдыр чер ажылын сайзырадыр херекке бодунуң үлүүн аныяк агроном киригеш, кижилер-биле ажилдап билерин, организакчызын, бодунуң шилип алган херээнге сагыш-сеткилинден бердингенин чаңгыс чер-чурттугларынга көргүскөн. Рынок экономиказынче шилчишкенин үезинде колхоз-совхоз буураан соонда арат ажил-агыйын төрелдери-биле кады ол тургускаш, мал болгаш чер ажылын сайзырадып, өскелерге үлегер-чижээн көргүскөн.

Төрөл чонунуң херээнге бердинген, ажил-ишке, амыдырал-чуртталгага төлептиг Юрий Марсуевич Учуралга мөрөнчилер бүзүрээш, 2002 чылдың июнь айда Мөрөн суму чагыргазының даргазынга соңгуп алганнар.

ТОДУГ-ДОГАА ЧУРТААР ДЭЭШ

Сумунуң соңгукчулары бүзүрээш суму даргазынга соңгуп алган чүве болганда, ону бүзүрдири-биле рынок экономиказының негелделеринге дүүштүр тывынгыр-сагынгыр, чогаадыкчы езу-биле ажилдаар сорулганы бодунуң мурнунга салганын Юрий Учурал чугаалап олурду. Россия Федерациязының Президентиниң, РФ-тиң болгаш Тыва Республиканың чазактарының айттышкыннарын күүседиринче кичээнгейни угландырган. Президент В.В.Путин чоннуң яды-түрөңгү амыдыралын дүргөн ажып эртер кончуг чугула сорулганы күүсекчи эрге-чагырга органның мурнунга салган. Ынчангаш Юрий Марсуевич яды-түрөңгү амыдыралды ажып эртер талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программазын амыдыралга боттандыраарыңче бирги ээлчегде кичээнгейни салган. Сумунуң чурттакчы чонунуң социал паспортун тургускаш, чоннуң кайы хире амыдырап-чурттап турарының байдалын тодараткан. Амыдыралы чединмес 24 өг-бүле, орулгазы эвээш 30 өреге бар болган.

Чер дээрге бистиң чемгерик-чивис, азыракчывыс деп чүвени агроном кижиге болгаш эки билер, ынчангаш чер ажылын сайзырадырыңче сагышты салган. Кожуунуң чонну ажилга хаара тудар төвү-биле дургурушкаш, оон акша алгаш, ажил чоктарның күжү-биле кагдынган суггаттыг шөлдү кажалааш, ону суггарар эрги арат бугаларын чаартып, эде

кылган. Ол ышкаш бо херекке Чазак болгаш республиканың суг чери боттуг дузазын чедирген. Ынчангаш 70 хире гектар суггаттыг шөлдү ажылаар аргалыг болган. Аңаа чурттакчы чон ногаа аймаан, картофельди, тарааны тарааш, багай эвес дүжүттү ажаап ап турар болу берген. 2003 чылдан бээр сумунуң чурттакчылары картофель-биле долузу-биле хандыртыган, артыкшылдын кожуунуң организацияларынга, хамаатыларынга саткаш, эвээш-биче-даа болза, акшаны ажилдап аптар болу берген. Хоочун механизатор Михаил Баанай бодунуң эки туразы-биле Бога-Даш деп черде шаанда ажыглап турган арат бугазын хол-биле казып алгаш, ажыглап эгелзэн. Ооң огул Байлак Баанай 2 га черге картофельди өстүргеш, кожуунуң организацияларынга, чонунга садып турар. Сумунуң организациялары, хуу чону чер ажылының ажыктыын биле берген, суму чагыргазы оларны деткип, дузалап келген. Ылаңгыя чединмес өг-бүлелерге картофель тарыыр шөлдерин белеткээш, орта олуртур үрезинни берип турар. Олар эрткен чылын 12,3 тонна картофель ажаап алып аргалыг болган. Херээженер чөвүлелелиниң даргазы Б.Б. Шимит ажыл чок өг-бүлелерниң кежигүннеринден картофель, ногаалар тарыыр ийи бригаданы эрткен чылын тургускаш, чайгы ажаалданы, суггарылганы эки организастап тургаш, 3,5 тонна картофельди, 2,6 тонна капустаны ажаап алгаш, артыкшылдын садып-сайгарган.

Ажыл чоктарны, оларның ажы-төлүн чылдың сезон аайы-биле хөй-ниити ажылынга хаара тудуп, эвээш-биче-даа болза, акша-көпөөк ажилдап алып арганы берип келген. Оларны мал болгаш чер ажылынга доктаамал хаара тудар хемчеглерни ап турар.

Сумунуң экономиказының кол адыры — мал ажылы, ооң баш санын өстүреринче, продуктулуун бедидеринче суму чагыргазы доктаамал сагышты салып келген. Ынчангаш малдың баш саны чыл келген тудум-на өзүп орат. “Мандала” муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгедө, хуу чонда ниитизиле 1026 бода, 12800 ажыг шээр, 231 чылгы мал бар. Чурттакчы чон

Экология талазы-биле шинчилел ажилдарының болгаш экология музейиниң удуртукчузу Елизавета Буурудай.

чоруткан. Эки тураның улусчу дружиназын тургускаш, организациялар аайы-биле хүннүң-не суурга дежурныйлап турар. Олар арагалаар, оорлаар, хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээр кижилер-биле демиселди күштелдирген. “Адрестерни” тыпкаш, оларның ээлери-биле шыңгыы чугааны чорутканының түңнелинде олар ажил-чорудулгазын соксаткан. Суму даргазының чугаазы-биле алырга, ам-даа чажыды-биле арага сада бээр ийи-чаңгыс кижилер илереп турар, оларның-биле ажил уламчылавышаан. Шак мын-

чалыг байдалды тургузар дээш болдунар-ла хемчеглерни ап тургаш, бо тудугга 150 муң ажыг рубльди чарыгдан. Ынчангаш бут, хол бөмбүктери, баскетбол ойнаар болгаш өске-даа маргылдаалар эрттирер шөлдерлиг, янзы-бүрү эргежок чугула дериг-херекселдер-биле дериттинген стадионну юбилейлиг чылда ажылгалга кириген. Республикада

мындыг стадионну суурлар эвээш. Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак стадионнуң ажыдыш-кынынга киришкеш, чоннуң ажыктыг дыштанылганын эрттиреринче, кадыкшылын быжыглаарыңче, спортту сайзырадырыңче суму чагыргазының, ооң даргазы Юрий Учуралдың сагыш салып турарынга улуг үнелелди берген. Бо ужурдузалаг ажилды удуртуп-башкараарыңа Мөрөн ортумак школазының башкызы В.Куулар, тудугчулар О.Сарагай, Б.Серенмаа биче эвес үлүүн киригенин мактаан.

Суурда спорт залы чок, ындыг-даа болза школаның спорт залында янзы-бүрү спорт секцияларында суурнуң аныяктары хаара туттунган, мергежилин бедидип турары эки.

ДЕМНИГДЕ — КУШТУҢ

Суму чагыргазы экономиканы хөгжүдөр, чурттакчы чоннуң амыдыралын, кижизидилгезин экижидер, корум-чурумну быжыглаар, культураны, спортту сайзырадыр, тыва улустуң эки чаңылдарын непередир талазы-биле салган сорулгаларын культура, школа, эмнелге болгаш өске-даа албан черлерин дамчыштыр боттандырып, оларның-биле сырый харыл-

заалыг, бир демниг ажилдап турар.

Сумунуң М.Н. Севек удурткан эмнелге амбулаториязының ажилдакчылары чоннуң каддын быжыглаар хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип турарындан кожуунга чарлаттынган конкурска эрткен юбилейлиг чылда бирги черни алгаш, шаңнаткан. Эмнелге ажилдакчылары улуг-бичи чонга чогуур эмчи дузазын чедирип, эмнеп турарындан аңгыда, малчыннарже үнүүшкүннерни организаптап турар. Эмнелгеде сүт кухнязын ажадып алганы кончуг эки. Суурда хөй саар инектиг хамаатыларбиле дугурушкаш, сүттү ап турар, оон янзы-бүрү сүттен кылган чемнерни кылгаш, чединмес амыдыралдыг өг-бүлелерниң уругларына, аарыг кижилерге халаска берип турары дыка таарымчалыг. Эрткен чылын 5 тонна сүттен кылган продуктуларны чонга берген. Бо дээрже чоннуң, оларның ажитөлүнүң амыдыралын, кадыкшылын экижидер дээш эмчилерниң чорудуп турар эки ажилының бирээзидир. Сүт кухнязынга Д.К. Чалзырай, С.И. Ынаалай, М.Ч.Натсак, С.Н. Аракчаа хөй сүттү берип, улуг дузаны чедиргенер. Оон аңгыда эмнелге ажилдакчылары боттарының күжүбиле картофельди, ногааларны тарып өстүрүп, боттарын боттары хандыртынар хемчеглерни ап турары багай эвес.

Мөрөн ортумақ школазы тыва улустуң бойдука хумагалыг чаагай чаңчылдарына школачыларны өөредип-кижизидер угланышкынныг школа болуп турар. Школа директору Александр Күр бо айтырыгны шийтпирлээр дээш боттуг хемчеглерни ап турарындан кожуунда дээр ажилдыг өөредилге албан черлериниң бирээзинге санаттырып турар. Кожуунга, республикага биология, химия, экология эртемнеринге эрткен мөөрейлерге доктаамал шаңналдыг черлерни ап келгени орта бадыткал болур. Ол ышкаш эртем-практиктиг конференцияларга, улуг чыыштарга өөреникчилер киржи, илеткелдерни кылыры чаңчыл болу берген. Даштыкы чурттардан, Россиядан улуг эртемденер, республиканың школаларындан өөреникчилер, башкылар келгеш, школаның экология талазы-биле чорудуп

черлеринче кирип алыр аргалыг болу берген. Башкылар коллективи суму чагыргазибиле демнежи алгаш, төлөптиг аныяк салгалды өөредип-кижизидеринче, суурга корум-чурумну быжыглаарынче, чоннуң амыдыралын экижидеринче угланган янзы-бүрү хемчеглерде идепкейлиг киржип турары эки деп үнелеп көрдүвүс. Башкылар биле ада-иелер класстар аайы-биле суурга дежурныйлап, аныяктарның, ада-иелерниң чурум-сагылгазының байдалын доктаамал хайгаарал, бир эвес чурум үрзэн таварылга илереже, шыңгыы чугаалажыры чаңчыл болу берген. Шак мындыг хемчег ажыктыг болуп турар.

Суурнуң чаа стадиону.

зы” деп хүндүлүг атты тывыскан.

Суурда Раиса Минчимааның удуртканы “Хүңчүгеш” уруглар садында 65 уруг бар, оларны дөрт бөлүктө чарган. Мында колдуунда дээди эртемниг башкылар ажилдап турарындан чаштарны эки ажаап, өөредип, кижизидип турарлар. Танцы, музыка, уран холдар бөлгүмнери база ажилдап турар. Садик бот-орулга-чарылгаже шилчээн, боттары картофельди, ногааларны тарып ап турар. Шеф ажилдарын организаптааш, акшаны ажилдап ап турар болу берген. Школага чылдыңна 15 уругну белектээш, чорудуп турар. Бирги класска ажилдаар башкы чыл бурунгаар-ла садикке чедип келгеш, уругларның өөредилге, кижизидилгези-биле таныжар, боттуг дузаны чедирер апарган. Школа-биле мынчаар сырый харылзаалыг ажилдаарга ажыктыг болуп келген.

Тыва улустуң чаагай чаңчылдарын, езулалдарын эгидер, чоннуң шажын-чүдүлгеге сонургалын деткиир хемчеглерни суму чагыргази, күш-ажылдың хоочуннарының чөвүлели (даргазы М.Балдамбуу) ап турар. Шагаа байыр-

Мөрөн ортумақ школазының башкылары Зоя Кулдун биле Чечек Күр.

Ортумақ школа дузалал ажил-агылыг, ында чүс ажыг шээр малдыг, картофельди тарып турар. Оон эвээш эвес продуктуларны алгаш, коллектив бодунга ажыглап келгени хөй чарыгдал үндүрбес, ажыктыг болуп турар, ынчангаш ону улам сайзырадырын шийтпирлээн ажилдап турар.

Сумунуң культура ажилдакчылары янзы-бүрү темаларга кежээлерни, мөөрейлерни болгаш өске-даа хемчеглерни эрттирип турар. Орта чурттакчы чон идепкейлиг киржи, эки дыштанып, ойнап-хөлөп ап турар болу берген. Байырлалдарга тураскааткан кежээлерден аңгыда, “Тулган ада”, “Ынакшааннар” деп кежээлерни чон кончуг сонуургаан, боттары киришкен. Көдээ Культура бажыңына кудаларны, кижилерниң янзы-бүрү юбилейлерин, тыва чаңчыл езугаар бичии уруглар бажының дүгүн хылбыктаарына чедир байырлалдарны эрттирип турары солун. Эң-не кол чүве бо хемчеглерде чурттакчы чон, ылангыя аныяктарның кир-

Чурт-шинчилел музейиниң удуртукчузу Фанна Артына.

лалын эрттирип, Төре-Хөл, Хайыракан овааларын чылдыңна дагып турар. Хоочуннар чыгып алгаш, Ак-Хайыракан аржаанын арыглап, септеп, орта дыштанып келген. Дазыргайда шаанда улуг хүрээ турган черниң орнунда Субурганны чоннуң калбак киржилгези-биле туткан. Мону тударын чурттакчы чон чугулага көргөш, 18 шээр малды, 38 муң рубльди деткимче кылдыр берген.

Мөрөн суму чагыргази бодунуң мурнунда салдыг ажил-херекти шийтпирлээр дээш мынчаар ажилдап турар.

Республиканың мурнуу зоназының кожууннар, сумулар, Төлээлекчилер хуралдарының даргаларының тус чер бот-башкарылгазының чаартылгаларының айтырыгларын, ядыы-түрөңгү чорукту ажиып эртерин чугаалашкан семинар-чөвүлел хуралы Мөрөн суурнуң Культура бажыңына чоокта чаа болуп эрткен. Ооң ажилында ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак, Чазак кежигүннери, ямыларның, ведомстволарның харысалгалыг ажилдакчылары болгаш өскелер-даа киришкен. Семинар-хуралды эрттиреринге бо сумуну шилип алганы таварылга эвес, ооң ажил-чорудулгазында өөренип, билип алыр чүүлдер эвээш эвес.

Таан-оол ХЕРТЕК. Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

“Хүңчүгеш” садигиниң уруглары.

турар шинчилел ажилдарын сонуургап, эки үнелелди берип турар. Школада чурт-шинчилел болгаш экология музейи бар, ында кончуг солун, ховар экспонаттары делгээни чонну, аалчыларны сонуургадып турар.

Школада 40 башкы ажилдап турар, оларның дөртү — дээди, чээрби бири бирги категорияның башкылары болуп турар. Ынчангаш өөреникчилерниң билии шыырак, школа доосканнарның хөй нуруузу чылдыңна дээди болгаш ортумақ тускай өөредилге

жилгези экижээн. Ол чүде болуп турарыл дээрже культура ажилдакчылары оларның утка-шынары ханы, солун, амыдыралчы кылдыр эрттирип турарында болуп келген. Мооң чылдаагааны-биле Мөрөнниң Культура бажыңы 2004 чылда эрткен мөөрейге кожуунга бирги, республикага ийги черни алган. Культура бажыңының директору С.С.Самданга үр чылдарда үрөтүңнелдиг ажил-чорудулгазы дээш “Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчы-

ТР-ниң Чазаанда
**ЧООККУ ХҮННЕРДЕ
КӨЖҮП КИРЕР**

Эрткен субботада, апрель 2-де, Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак 2004 чылдың ноябрь 10-да Паротурбинная, 17 а бажыңга болган өртке когараан кижилерниң амгы үеде байдалының дугайында хуралды эрттирген. Когараан кижилерге дуза чедирер талазы-биле Чазак комиссиязының кежигүннери Кызыл хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы Л.Л.Волгинаны, Социал хөгжүлдө эргелелиниң начальниги Е.К.Матвееваны, тудуг, чуртталга болгаш коммунал айтырыглар сайыды А.Б.Свинцовту дыңнаан.

Комиссия когараан кижилерге дуза чедирер талазы-биле болдунар-ла бүгү чүүлдерни кылган. Амгы үеде Хоочуннар бажыңының улаштыр туткан талазында чурттап турар өг-бүлелерни бажың-балгат-биле хандылар дээш ажил чоруттунуп турар. 27 өг-бүлө Буренская кудумчузунда чаа бажыңче чоокку хүннерде көжүп кирер. 14 өг-бүлөгө бажың садып алырынга чуртталга сертификаттарын берген. Бажыңнарын садып турар кижилер ол сертификаттарга бүзүревейн турар болгаш “дирри” акшалар негеп турар. Саң-хөө сайыдының оралакчызы М.К.Нурсатка бир кижиге келгеш, черде 180 муң рубль-биле бажың садып алыр деп дугуржуп алганын, сертификаттың артык ылгалын аңаа бээрин дилеп чедип келген.

Херек кырында сертификатта көрдүнгөн акшага дүүштүр ба-

жыңны садып алыр болза эки. Чүге дээрже хоойлу езугаар кандыгдаа ылгал акшаны ооң ээлеринге эгитпес. Чазак Даргазы сертификаттарны канчаар ажыглаарының талазы-биле тайылбыр чорудар хемчеглер албааны дээш мэр Д.К.Донгакты чемелзэн. Ынчангаш сертификаттар-биле бажың-балгат садып алырынга улуска дузалажыр талазы-биле дарый хемчеглерни алырын хоорай чагыргазынга дааскан.

Чазактың ээлчеглиг хуралынче өртке когараан кижилерге дуза чедирери-биле холбашкан айтырыгларны киририн база ол ышкаш комиссияның чоруткан ажилдарының дугайында массалыг информация чепсектерин дамчыштыр чонга дыңнадырын, саң-хөө отчедун бээрин Ш.Д.Ооржак комиссияга дааскан.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Литература болгаш уран чүүл талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бодунуң адындан чылдыңна ат тыпсыр он шаңналын тургузар дугайында 2005 чылдың март 3-те №50 Чарлыыга өскерилгелер кирир дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының “Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органның структуразының дугайында” 2005 чылдың январь 20-де № 7 Чарлыын күүседип-биле база Тыва Республиканың Чазааның чаа составын томуйлааны-биле холбаштыр доктаадырым болза:

1. “Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Литература болгаш уран чүүл талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының адындан чылдыңна тыпсыр он шаңналын тургузар

дугайында” 2004 чылдың март 3-те №50 Чарлыының 4 пунктузун езугаар бадылааны Литература болгаш уран чүүл талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналдарын тыпсыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында комиссияның составынче капсырылга езугаар чаа эдилгеге ону илеретпешаан, өскерилгелерни кирир.

2. Бо Чарлык ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК. Кызыл хоорай, 2005 чылдың апрель 1. №154.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2005 чылдың апрель 1-де № 154 Чарлыын езугаар бадылаан

Литература болгаш уран чүүл талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналдарын тыпсыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында КОМИССИЯНЫҢ СОСТАВЫ

Ш.В. КАРА-ООЛ – Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, даргазы

З.Б. САМДАН — Тыва Республиканың культура болгаш национал политика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар, филология эртемнериниң кандидаты, Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажилдакчызы, литературовед, фольклорист, дарганың оралакчызы

У.С. НАДЫЛ – Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының Социал хөгжүлдө айтырыгларының талазы-биле эргелелиниң сектор эргелекчизи, харысалгалыг секретарь

С.И. БАДЫРАА – композитор, Россияның Композиторлар эвилелиниң кежигүнү

Н.Ф. ДАРЖАА – Күрүнениң “Саяннар” ыры болгаш танцы ансамблиниң директору, Тыва АССР-ниң болгаш Россия Федерациязының алдарлыг артизи

У.А. ДОНГАК – Тываның гуманитарлыг шинчилелдер инсти-

тудунуң улуг эртем ажилдакчызы, филология эртемнериниң кандидаты, Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү

З.К. КЫРГЫС – Делегейин “Хөөмей” эртем төвүнүң директору, искусствоведение эртемнериниң кандидаты, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы

Е.К. МАТВЕЕВА – Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының Социал хөгжүлдө айтырыгларының талазы-биле эргелелиниң начальниги

Л.И. СОЛУН-ООЛ – Тыва Республиканың Улустуң артизи, Россия Федерациязының алдарлыг артизи, 1991 чылда Тыва Республиканың Күрүнө шаңналының лауреады

В.С. ЧИГЖИТ – Тыва Республиканың культура болгаш национал политика сайыдының оралакчызы

А.С. ХЕРТЕК – Н.Рушева аттыг музейниң филиал эргелекчизи, искусствовед, Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү.

КУНДУСТУГ СУУРДАН КЫЙГЫРТКАН

Ак-көк дээрнин адаанга тайбың амыдырал дээш бистиң Төрээн чуртувус, чонувус дыка-ла аар өртекти төлээн-не болгай. Ада-чурттуң Улуг дайынынга тулчуушкун шөлдеринге миллион-миллион кижилер бажын салган. Тылга Тиилелгени шуткуп турган кижилер хөй-хөй хилинчек-түрегделди көргөн. Бодыктыг дайынга киришкен улус чүс-чүс демиселди эрткен, а чамдыктары баштайгы тулчуушкунга-ла амы-тынындан, чырык черден кезээ мөңгедө чарлып чоруткан. Ынчалза-даа оларның маадырлыг чоруун, чырык овурун уттур эрге бисте чок.

Бистиң чаңгыс чер-чурттувус, Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну Павел Леонтьевич Филипповту дайынче 1943 чылдың декабрьда кыйгырткан. Ынчан ол Медведевка (амгы Кундустуг) суурга чурттап турган.

1944 чылдың күзүндө Белоруссия биле Украина бүрүнү-биле хостаткан турган. Совет шериглер Чөөн Пруссияже шимчеп бар чыткан. Тюмень хоорайга өөредилге пунктузунга сержант турган Павел Филиппов 3-кү Белоруссия фронтунун артиллерийжи кезээнге келген. Оон-на Павел Леонтьевичиниң дайынчы оруу эгелээн.

Мурнуку шугумга четпейн чыда, полктуң удуртулгазы бистиң шериглеривистиң чамдык кезектери гитлержилерге чылча шаптырган деп, медээ алган. Шериглер шөлгө доктаар ужурга таварышканнар. Турлагланып алгаш, аткаарлаан шеригилерден чыынды кезектерни хевирлеп эгелээн. Улуг операция чорударда үе херек болган. Кезектер хевирлээринге бир ай ажыг үе негеттинген.

«Кенигсберг чоогунга демиселге байдал бергедеп келген: батареявыс танк адар чепсектерни дорт адар кылдыр белеткээрден аңгыда, чүнү-даа канчаар аргазы чок апарган – деп, Павел Леонтьевич сактып чугаалаар. – Гитлержилерге белен кара апаар бис деп билип турган бис, ынчалза-даа оон өске чүнү-даа кылыр харыывыс чок болган. Бис чепсээвистиң щиттери-биле октардан болгаш снарядтар бузундуларын камгаланып, дайынче боолап-ла эгеледвис. Олар биске харыылап, танкылары-биле

Павел Леонтьевич
Филиппов.

кизиредир аткаш туруптулар. Чоокшулап кел чыткан демир күчүтеннерже дорт адып турувуста, танкылар чоорту оожумнап эгелээн.

Расчеттан ийи кижжи балыглаткан, бирээзи чок болган. Сержант Филиппов боду октап, боду шыгаап, боду адып турган. Ол хараалдың белдинге немец пушканы тудуп алгаш адыптарга, дайын ыыт чок барган. Павел Леонтьевич база бир пулемет точказы-биле танкыны боолап каан.

Гитлержилерниң халдаашкыны дыка сүрлүг болган-даа болза, бистиң солдаттар ону шыдажып-каннар. Чадаг шериг бурунгаарлап чоруптарга, полк командири биле штаб начальниги артиллерияның дайынчы туруштарын эргип кылаштаан. Командир: «Фамилияң кымыл, дайынчы?» деп айтыргаш,

«162-ги адыгжы полктуң шыгаакчызы сержант Филиппов» дээн харыыны, эш-өөрүн чидирген-даа болза, орлан-шоова алган. «Эрес-дидим чоруу дээш шаңналче кириер!» деп, командир дужааган.

Бо тулчуушкун дээш дыка хөй улус шаңнаткан. Павел Леонтьевич коргуш чогу, эрес-дидими болгаш дайынчы мергежили дээш Ада-чурттуң Улуг дайынының 2-ги чергезиниң ордени-биле шаңнаткан.

1945 чылдың январьда Павел Филиппов балыглаткаш, госпитальже кирген. Фашисттер Германияны тиилээн дугайында өөрүнчү медеэни ол Москва адаанга өөредилге пунктузунга «Катюша» шыгаакчылары база «Студебекер» чүк машиналарының чолаачыларын белеткээр курстарга тургаш, дыңнаан. Тиилелге соонда ол шериг албанын Ленинан хоорайга уламчылаан.

Төрээн чуртунга бараан боор дээш Павел Леонтьевич 31 чылды өргээн. Төрээн Тывазынче чанып келгеш, Тыва АССР-ниң Күрүнениң Айыыл чок чоруунун комитетинге оперативтик чолаачы бооп ажылдаан. 1984 чылда ол прапорщик эргелиг тургаш, хүндүлүг дыштанылгаже үдеткен. Ооң дайынчы болгаш ажылчы оруу Ада-чурттуң Улуг дайынының 1-ги, 2-ги чергезиниң орденнери-биле, «Хүндүлел Демдээ», «Германияны тиилээн дээш», 1-ги, 2-ги, 3-кү чергениң «Ачы-хавыялыг ажыл-ижи дээш» деп база оон-даа өске медальдар-биле демдеглеттинген.

Улуг Тиилелгениң 60 чыл ою. Дөртөн беш чылдың Тиилелгелиг чазы чылдан чылче ырап-ла, ырап-ла бар чыдар-даа болза, сүртенчиг хүннер-дүннериниң чаңгы-даажы хоочуннарның чүректинде ам-даа дагжавышаан хевээр. Бис, тайбың үеде чурттап чоруур кижилер, кырган-ачаларга болгаш адаларга мөгейип, ындында-ла хүнден хүнче эвээжеп турар хоочуннарның маадырлыг чоруун кезээде сактып чоруур ужурулг бис.

Долаана ХЕМЕР-ООЛ.

Тиилелгениң 60 чыл ою

Тыва эки турачы гвардейжи сержант, 1922 чылдан 1944 чылга чедир арвэз кежигүнү Сенчен-оол Кыргыз Сумбаа оглу ынчангы Бию-хем кожуунуң Баян-Кол суму-зунуң Кызыл-Чыраа деп черге Сумбаа Кыргыз Ак-Кирбик оглу база Кыргыз Долгаржаа Шадын уруунуң өг-бүлезинге дун оол бооп төрүттүнгөн. Ынчалза-даа Сенчен-оол доругуп, эзерден тутунуптар апарганда, оларның авазы үш огулун өскүс арттырып, чорта берген. Бүгү ажыл Сенчин-оол биле ооң ачазының экинге келген.

Адазының кол дузалакчызы оол ийи дуңмазын ажаап-каратавышаан, бот-идепкейи-биле үжүк-бижикке сундулуг болган. Сан-чургайны санап, номчуп турар апаргаш, улуг-биче чонну бижик-билеге өөредип эгелээн. Ачазы сумуга почтачылап ажылдай бээрге, солун-сеткүүлдү, чагааларны чонга чедирип эгелээн.

«Кидис шөйлүр, кижжи өзер» дээн ышкаш, алышкылар өскүзүнге чалынмай, омак-хөглүг, өөрүрөк оолдар бооп өзүп органнар. Олар үжелээң хүрешке киришсе-киришсе, чоорту үжүр-лежи, шүүп турар апарганнар. Оларны хүрешке эки өөреткен кижжи – оларның даайы Кыргыз Маадыр-оол Хүндүпей оглу.

Кыргыз Сенчен-оол шериг херээн ТАР-ның аъттыг шеринге 1942 чылга чедир эрттиргеш, сержант эргелиг, командир салбыры дужаалдыг чанып келген. Дайын эгелей бээрге, немецтерге удур дайылдажыр күзелин илередип, эки турачы бооп чоруур дугайында билдиришкенин кириген. Шериг херээн эки билир, бижик-билеглиг, сагылга-чурумуг, бүзүрелдиг боорга, Сенчен-оолдун дилээң хандырган – удаптаанда ол Куулар Дончутка командьлаткан ийги взводтуң дайынчызы апарган.

Кыргыз Сумбаа оглу Сечен-оол эки турачы эш-өөрү-биле кады Украинаның Деражон, Ровно, Дубно, Сурмичи хоорайларын хосташкан. Погорельцы суур дээш

демисел үезинде, 1944 чылдың февраль 9-та, маадырлыгы-биле акы-дуңма украин черге бажын салган.

Сурмичи хоорай дээш кадыгдошкун тулчуушкунга Сенчен-оол Кыргыз кудумчу кежир аткылангып турган немецтерге дорт халып четкеш, 7-8 хире немецти кыра боолаан. Ынчан Сат Бүрзекей балыглары бээрге, Сенчен-оол: «Шарып бээйн кай, командир, балыглары бердин бе?» дээрге,

ГВАРДЕЙЖИ СЕНЧЕН-ООЛ

Сат Бүрзекей ынавайн: «Шый-бакты чоор сен ону. Пулемедувус харын чоп дагжавайн барды? Дүрген ынаар маңна, Сенчен-оол» деп дужааган дээр (И.Кузнецовтун «Саяндан Ровного чедир» деп номундан). Сенчен-оол пулеметка баргаш, дыка хөй немецтерни адып, чок кылган.

Сурмичиге полктуң түр када аткаарлаашкынын камгалаан тыва эки турачы 19 гвардейжилер ынчан шак-ла ынчаар тулушканнар. Ол маадырларның бирээзи Кыргыз Сенчен-оолду дайын үезинде Ада-чурттуң Улуг дайынының орденниң 3-кү чергези-биле, а мөчээң соонда – Тыва Арат Республиканың ордени-биле шаңнаан.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга немецтерге удур демисешкен өлүг-даа, дириг-даа кижилерниң аттары төөгүге кезээде артып каар. Оларның чырык болгаш ыдыктыг аттарын салгалдар сактып, оларга мөгейип чоруур. Тиилелгениң 30 чыл оюнда Баян-Колдун Кызыл-Чырааның маадырлыг огулунуң чырыкылыг тураскаалын мөңгөжидери-биле Баян-Кол суурнуң школа кудумчузун 1965 чылда Сенчен-оол Кыргыз Сумбаа оглу ады-биле адаан. Баян-Колда төп кудумчуларның бирээзи база ооң адын эдилээн.

Багыт-оол БАЙКАРА.

Ада-чурттуң Улуг дайынында эки тура-биле чоруткан кижилерниң аразындан Ийме чурттуг ийи оол база чораан. Оларның дугайында кысказы-биле бижип көрейн.

Михаил Белекпеневич Сундуй 1920 чылдың январь 20-де Иймелин те, чунмалыг Шом-Шум деп черинге Хомду дайынының киржикчизи Белекпенниң өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Турган болза, бо чылын 85 харлаар кижжи. Орлан-шоова бичии оолак шаанда-ла бүгү чүлдү сонургап, ачазын эдерип чорааш, аңнаарынга, тараа тарыырынга, аът-шары бажы мунарынга өөренип алгаш, ажыл-ишке хандыкшаан. Теректиг-Аксынга он харлыында-ла ачазынга тараа-быдаа тарыжып эгелээн. Аңаа ол тыва бижикке өөрөнгөш, арвэз кежигүнүнге кирген. Идепкейлиг аныктарының бирээзи болур Миша 1938 чылда Чадаананың мал эмчилериниң курузун дооскаш, Ийме сумузуңга ажылдап эгелээн.

1941 чылда Тываның Араттыг революстуг шериниң хүрээленинге эки тура-биле кирип, харылзаа взводунуң дайынчызы апарган. Өөредилге болгаш чурумунга үелегерлиг болурга, аңаа 1942 чылда сержант ат тывыскаш, салбыр командиринге депшиткен. Ооң эш-өөрү-биле кады чонга аът кырынга акробатика номерлерин көргүзүп турганын улуг назылыг

хоочуннар ам-даа сактыр боор.

Михаил Белекпеневич Ада-чурттуң Улуг дайынында эки тура-биле чоруткаш, 1944 чылдың январь-февраль айларында Ровно облазының суурларын, хоорайларын хостаар тулчуушкуннарга эрес-дидим чоруун, баштыңы шынарларын төлөптии-биле көргүскөн.

Ровно хоорайның чоогунга балыглаткаш, ооң эмнелгезинге сегип үнгөн. 1944 чылдың май айда төрөөн Тывазынче чанып келгеш, М.Б. Сундуй республиканың дыка хөй ажыл-агыйларының адырларыга ажылдап чораан. Бодунуң кызымак чоруу-биле улус-чоннуң хүндүткелин чаалап ап, бодун билдиги ажылдакчы кылдыр көргүскөн.

М.Б. Сундуйнун хөрээн Ада-чурт дайынының ордениниң бирги чергези, Алдар ордениниң үшкү чергези, «Дайынчы шылгарал дээш», «Эрес-маадырлыг күш-ажылы дээш» база «В.И. Ленинниң 100 чылы» деп медальдар каастап чораан. Ровно чону аңаа «Деражно суурнуң Хүндүлүг хамаатызы» деп атты база тывыскаш. Амгы үеде Ийме суурда бир кудумчунуң адын «Михаил Сундуй» деп адаан.

ИЙМЕНИҢ ИЙИ ОГЛУ

Ол аңаа барып, хөй удаа чон, өөреникчилер-биле ужуражып чораан. Кудумчу төвү бажында ооң намдарын, ажыл-ижиниң дугайында төөгүлүг булуңу кылган. Ону Улуг Тиилелгениң 60 чылынга уткуштур чаартып турар.

М.Б. Сундуй хүндүлүг дыштанылгаже үне бергеш, анаа олурбаан. Чурук тырттырар апаргаш тудуп алгаш, фронтчу эш-өөрүнүң ажылдап турар черлерин кезип, оларны чурукка тырттырып ап, чамдык чок болган өөрлериниң дөргүл-төрели-биле чугаалажып, күрүне архивин ажып, 4-5 чылда оларның дугайында барымдааларны чыып келгеш, «Эки турачы аъттыг эскадрон» деп номну бижип, эш-өөрүн мөңгөжидип алдаржыткан.

Монгуш Ортуп-оол Самыи-оолович 1922 чылда Иймениң Шеле деп черге төрүттүнгөн. Ам 83 харлыг.

Шеле Хемчиктин ол чарында Улуг-Шеле, Кур-Шеле деп ийи бичи хемнерге чарлып турар. Ооң бирээзинде Улуг-Ой аксында авазы Кертикпен оолдарын болгаш бир уруун ачазы чокта азырап өстүрүп каан. Монгуш Ортуп-оолдун ачазы бичизинде-ле чок болган. Шеле Ийме сумузуңуң 9 дугаар арбаны турган. Маңаа буяныг лама Монгуш Миндрия (Узун-Хелиң) амыдыралының

сөөлгү хүннеринге чедир чонунга бараан бооп, ном номчуп, эм-таң берип чурттап чораан. Ону совет үеде кым-даа бактаваан, хоруг-даваан.

Бир үеде Шелеге быжар-дымаа кежээлеп турган. Өг-бүлениң шуптузу чок болуп турган дээр. Ындыг аалче кижжи барбас. Ынчан Шелениң бир дөң кырынга кижжи сөөгү кизирт дээр чүве. Чогум Шеле боду мал азыраарынга эптиг ховужугаштарлыг, аржаан суглуг, хүннээрктээр чер.

Монгуш Ортуп-оол 1942 чылда Араттың ревшеринге киргеш, 1943 чылда эки турачы эш-өөрү-биле кады фронттуге айттаныпкан. Шеле оглу Монгуш — Ровно, Сурмич тулчуушкуннарның киржикчизи. Сурмичини хостаар тулчуушкунга аар балыглангаш, Киев госпиталыңче кирген. Аңаа сегээш, өске шериг кезээ-биле Румынияны, Венгрияны хосташкан. Венгрияга аар балыглангаш, Грузияның Сухуми хоорайының эмнелгезинче кирген. Тываже 1945 чылда чанып кээрге, ону улус: «Монгуш Ортуп-оолдун сөөгү чер иштинде чыткан-дыр» дидип чугаалажып турган болган. Дириг чанып кээрге, ооң төрелдери улуг тынып, өөрүп турганнар.

Чанып келгеш, «Тывакобальт» тудуунга киришкеш, Хову-Аксының таңныыл черинге ак сеткилдиг

ажылдап тургаш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Ада-чурт дайынының ордениниң бирги чергези, «Дайынчы шылгарал» дээш база өске-даа хөй медальдарның эдилекчизи Монгуш Самыи-оолович Ортуп-оолдун ады-биле Ийме суурнуң бир кудумчузун адаан. Кудумчу төвү бажында ооң дугайында булуң бар, ону бо чылын чаартып турар.

Ол – бо хүннерде бистиң арывыста дириг арктан тыва эки турачыларның бирээзи. Тиилелгениң 60 чылын уткуштур аңаа ааскежикти, кадыкшылды, ам-даа узун назы назылаарын күзевышаан, дараазында шүлүктү баралгаттым.

Монгуш Ортуп-оолга

Өлүм сөөрткен фашистерни
Өөрүң-биле чылча шапкаш,
«Тиилелге!» деп сөстү ынчан
Динмит-биле хүлээп алдың.

Октар изи эътте-кеште
Оңгарарып сорбуланып,
Маадырлыг эрес чоруун
Барымдаазы болуп арты.

Карактарны чылчырыктаан
Хавыяң-даа хөрөк долу.
«Камгалакчы, хостакчы» деп
Хамык чонуң сени адаар.

Алдын-оол ОНДАР,
күш-ажылдың хоочуну.

Август айның 17. Бүгү Тыва ийи дакпыр — Тываның Россияга каттышканындан бээр 60 база Кызыл хоорайывыстың тургустунганының 90 чыл оюнга белеткенип, байырланчыг шинчи кире берген, сагыш-сеткилдиң бир-ле онзагай чүүлү манаан хайнышкынның үезинде Кызылдың төп кудумчузунга хөй чылда көрбээним чаңгысклассчым Галина Лехерге ужуражы бердим. Өөрүшкүнүң карак чаштары... Ол ам Германияның Дрезден хоорайындан Минден хоорайынче көже берген. Ам шөлээп алгаш, каш хонук Тывада келген болду. Мен эжимни дораан бажыңымче чаладым. Ол мээң төртүтүнгөн хүнүмнү, шупту-ла чаңгысклассчыларывысты, Мөңгүн-Тайгавысты, чүнү-даа утпаан болду. Ол черле белен-селен чүве черле утпас, кайгамчык бөдүүн, биче сеткилдиг, чугаакыр, дылга өөреничел кижини.

1960 чылдарның төнчүзүндө Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксын-га Хакасиядан Угдыжековтарның өг-бүлөзи — эжим Галинаның авазы, Ваня дунмазы суглар көжүп келген чүве. Оон авазы бистиң орус дыл башкызы Гринева (Молодцева) Алла Яковлевна, физика башкызы Михаил Казанцев-биле кады бисти башкылап турдулар. Алла Яковлевна башкывыс Омскиден келген, ыяш чарып, ол салып билбес боорга, бис ону өөредип, ыяжын эңдерени чарып бээривиске, ол биске кофе хайындыргаш, дыка солун таварылгаларны хөөрээр турду ийин. Галя эжим, орус башкылар шупту куду суурга кожа чурттап турганнар. Ынчалдыр-ла Галя-биле чоок таныжып, өңүктөжи берген бис. Аравыста мен ону тыва дылга, мени Галя орус дылга өөредир деп керээ чарып алган турдус. Ол кайгамчык өөреничел болган. А бот дугайты орустат чадап-ла, кара сөстөп чугаалаарымга, ол дораан билипкеш, шын чугаалаарынче албадаптар турган. Чежемейниң-даа класстарывыс аңгы (мен "а", ол "б"), бажыңнарывыс аразы ырак турганы-даа биске шалтык болбаан. Номчаан номнарывысты мен орус дылга ара-соора, Галя тыва дылга чугаалай бээрге, баштай каттырынчыг, чоорту дыка солун апарган. Мээң Галя-биле найыралым школа соонда амыдыралымга улуг рольду ойнаан. Чүл дээрге орус чурттакчылар чок мөңгүн-тайгажыларның школа доозупкаш, ылаңгы дээди өөредилге черлеринче орус дылга бергеджи, кирип чадай бээри чажыт эвес. Мен 1970 чылда 10 классты доозупкаш, ол-ла чылын Томск хоорайның эмчи институтунче, а Галя Кызылдың башкы институтунче (амгы ТКУ-же) кирип алдымыс.

Студент чылдарында Галина кончуг эки өөренишсаан, институтуң хөй-ини ажалдарыңга идепкейлиг киржи, эш-өөрүнүң, башкыларының хүндүткелин чаалап алган. Чаңгыс чижек: дыштанылгада Томскиден чанар өйүмде Мөңгүн-Тайганың агаары баксырааш, каш-даа

Чаңгысклассчым Галина — Германияда

Өйлеп-өйлеп ачырдачыр
Өзү кара адааннажыр
деп шүлүктевишаан, эрте-ле "адының бажы хоя берген" чаңгысклассчыларывысты — Илья Аральдини, Лидия Делгер-оолду, Марита Ооржакты, Римма Даданы, Анатолий Самбууну, Петр Бад-Очурну, Ольга Чүлдүм-Сүрүнү, Дарый Салчакты, Зоя Чыжыр-оолду, Элбек Адан-оолду, Татьяна Сугур — чаңгысклассчыларывыстың чырык овурун сактып, кезек када уярап-муңгарап-даа ордувус. 38 кижиден 11 кижини 30-ден 50 хар безин четпейн чок апаарга хараданчыг болбайн канчаар... Арткан өөрүм — Питерде Зоя

хонук самолет манал, (ынчан агаар оруу-биле аргыжар турган), хонар чер тыппайн чорумда (ынчан аалчылар бажыңнарыңга бора бүдүн кижилер хүлээп аар эвес), бирээ сургуул эжим: "Сээң Лехер Галя эжиң башкы институтунуң "общагазында" даргалай берген" дей-дир. Ниити чуртталга бажыңнының эжиин ажыдарым билек, Галям вахтада дежурныйлап олур. Ол, шынап-ла, "общаганың даргазы" хөй-ниити даалга-

Үе болгаш кижилер

Галина Лехер, орус дыл башкызы Алла Яковлевна Молодцева, Зоя Донгак. 1970 чыл.

шын өөредилгези-биле каттай шымбай күөседип турар болду. Ынчан ниити чуртталга бажыңыңга корум-чурум тергиин, арыг-сили денди чоржук. Галя ынчан Ваня дунмазы-биле бир өрээлге чурттап турган. Арыг, ак-чоорганнарлыг орунга Галя-биле хондур хөөрежи хондус-даа. Галина Лехер эжимниң тывалап билири оон институту доозупкаш, комсомол обкомунга, Кызыл-Арыг школазынга, Кызылдың №4 профтехучилищезинге башкылаарыңга дөгүм болган. Оон ажылдаан коллективтери-даа, доостурган өөреникчилери-даа Галина эжимни чылы-биле сактып чорурунга бүүрээр мен. Чүге дээрге ол канчаар-даа аажок кижизиг, дузаар-гак, ажылгыр, хүлээни алганын күөседир кижини.

Мээң уругларым-биле таныжып, школачы чылдарывыстың чуруктарын көрүп, өөрлөривисти сагындывыс-даа:
Өртемчейде эптежиг чок
Өлүм биле амыдырал.

Аксак-оолдан аңгыда, Тываның аңгы-аңгы булуңнарында улус ажыл-агыйының хөй адырларында республикавыстың хөгжүлдэзинге төлөптиг үлүүн кирип чорурунга Галинам өөрүп олурду. Кажан Галина мээң уругларымга: "Тос өрээл коттедж бажыңның, өг-бүлөде кижини бүүрүзү машиналың чугаалаарга, олар бүүрүвейн, катап-катап айтырып олурдулар. Германияда чуртталга уругларымга тоолда дег болган боор оң. Галя эжимниң айда шалыңы 40 муң, ашааның 80 муң база оглунуң колледжте өөренип турарын чугаалай-дыр..."

"Тывада онза солун чүү тур? Сен кандыг чурттап чор сен, чүгле бодумнуң дугайым хөөрөп туруп бердим" — деп арыг тывалай-дыр. Мен Тывавыстың ийи дакпыр байырлалдарга кедергей белеткенип турарын, Мөңгүн-Тайгадан Чаа-Хөлче, Чаа-Хөлден Кызылче көжүп келгенивисти, ажы-төлүм ачазын 7 чыл бурунгаар чидирип-

кенимни, Даг-Алтайже, Моолче Саян-Алтай экспедициязы-биле чораанымы, амгы ажылымны, шүлүктөрүмнүң ийи бичии ном-чугаштар кылдыр чырыкче үнгенинге өөрүшкүмнү, ажы-төлүмге чоргааралымны төөгүп бердим. Ол бүгүнү эжим топтап дыңнааш, мындыг түннел кылды:

— Чүгле бистиң чаңгыс-классчыларывыс эвес, а бүдүн Тывада ажыл кылыр шинээлиг кижилерниң хорал, кыска назылыг апар чыдары дыка хомуданчыг-дыр. Чо-гум мен Тываны үргүлчү сонуур-гал чордум. Эрткен 10 чылдарда Тыва Республиканың социал-экономиктиг байдалы кудулаанын билер мен. Кээрде Абакандан Туран таварты авто-бустап келдим. Орук ара көргеним суурларда, Туранда-даа бустунган, тонаттыңан гаражтар, складтар, шаңнар, мал кажааларын, МТМ-нер, фермалар, конторалар, чуртталга бажыңнарын көргөш, баарым саргып чорду. Кызыл харын байырланчыг шинчи кирип, элээн чаарттыңан-дыр...

34 чыл бурунгаар школа дооскан, барык 15 чыл хире көрүшпээн бис ийини кыдыындан көөрге, уругларымга дыка солун боор оң, ам-на айтырыглар эңдерлип-ле келген. Улуг уруум ийиги дээди юрист мергежилин доозар, бичизи Омск хоорайның саң-хөө академиязынче чаа кирип алганыңга, оолдарымның милиция, казначействода ажылдап турарыңга эжим өөрүп олурду. Хенертен ол мээң шалыңым база пенсиямны сонуургай-дыр. Пенсиям 2595 рубль, шалың 8 муң деп дыңнай сал-ла, бажын чайды. "Сээң бо хөй ажы-төлүңнүң ижер-чири, идик-хеви, хамык коммунал төлевирлерге безин четпес акша-дыр, Германияда пенсия үнген кижиниң ийи дугаар чаа чуртталгазы эгелээни ол. Чүл дээрге оон пенсиязы арткан чуртталгазыңга четчир болгаш артар, харын-даа аныяанда ажылдаар дээш көрүп, кезип четтикпээн даштыкы чурттаарге аян-чорук кылары көвүдээр. КНО-нуң санал турары: күш-ажылдың шакта төлевир 3 доллардан кудулаас турбуже, Россияда дөңгүл-ле 1,5 доллар (барык нормадан 2 катап эвээш), а Германияда ол көргүзүг шакта 22,7 доллар. Ажыл төлевир шак мындыг эвээш база ажыл чоктар саны хөй турда, оорланыр чорук четпес. Эрткен вектиң ортан үезинде Германияга шалыңга чаартылгалар эгелээн. Бөгүн

бисте ядыларның ап турар дузаламчы акшазы РФ-тиң бюджет ажылдакчыларының шалыңындан 6 катап хөй. Ынчал кээрге бюджет ажылдакчыларыңга силерде көңүс эвээшти төлөп турар-дыр. Бензин, продуктулар, ачы-дуза чедирер, коммунал хандырылгаларының төлевир өзүп-ле турар, а шалыңыңар өзер хамаанчок, совет үениң деңгелинде куду ышка-жыл. Канчап амыдыраарыл ынчаш, үстүндө удуртуп оор дарга-бошкараларың бөдүүн чонче чүге көрүмезил? Россияның үштүң ийи кезиниң байлаа ала-чайгаар бойдустан хирезинде-ле, ындында-ла яды кижилерге үндүрүгнү бажын ажыр оонаар. Мен-не дарга болзумза, чурттаарың арга-шинээни куду кижиден кандыг-даа үндүрүг тыртпас мен. Тыва дээрге денди бай-байлак оран. Бойдустан чаяган бай чуртуңар - Россиянын, Тываның байлаан чүгле "чаа орустар", "чаа тывалар" ажыглар эвес, а бүгү чон ажыглар ужурулуг. Чаңгыс сөс-биле шалыңы өстүрер, ядылардан үндүрүг тыртпас аан. Силерге Германияның байдалы ышкаш чуртталга та каш он чыл болгаш чедип кээр?"

Ол бодунуң өг-бүлезинче эзп келди, ашаа хакас омактыг, бо үеде баары арааш, шыңгы эмнедип турарын чугаалааш: "Ында эмчи дузаламчызы бедик деңгелде, ажырбас оң" дей-дир.

Галинам бистиң-биле байырлашкаш, сөөлүндө ажылдап турган коллективи Кызылдың №4 профтехучилищезинче чоруупту. Мен аңаа шүлүктөрүмнүң ийи чыындызын, орус дылда "В краю вечных ледников" деп номнарымны белекке бергеш, бүгү-ле эки чүүлү күзеп кагдым.

Мөңгө меңгилерлиг оранымга танып алгаш найыралдашкан, ам-даа эдержип чоруп чаңгыс-классчым Галинамны Тывада эш-өөрүнүң буян кезээн чылыг, чырык күзээшкенин бүргей ал, оон сагыш-сеткилин кезээде көдүрүп, өөрүшкүзүн, чоргааралын, хөй-адын хайныктырызын!

Зоя ДОНГАК,
республиканың шериг комиссариатының эмчизи.
Чурукта авторнук хууда архивинден алган.

Кадыывысты быжыглаалы

ХАНЫЛАВААНДА ЭМНЕДИР

Өкпе аары (туберкулез) — шагдан тура-ла билдингир, халдавырлыг аарыг. Аарыгның өөскүдүкчүлери каракка көзүлбес бичии бактериялар болур. Ук өөскүдүкчүлери немец эмчи Роберт Кох 1882 чылдың март 24-те ажыдып илереткен.

Өкпе аары дүрген тарап неперээр болгаш айылы дыка улуг. Өске халдавырлыг аарыгларга деңээрге, оон араан кижини хоочураар, өске кижилерге ол дүрген тараар. Халдавыр кижиге дээпкенде, ол дораан илереи бербес. Аарыгның баштайгы демдектери көстүп келгичеге чедир каш неделядан каш чыл чедир узал болур. Аарыгның баштайгы демдектери: кижини дүрген туруптар апаар болгаш ниитизи-биле кош-кай бээр; чөмненир хөңнү чокталып, деңзизи илдеңи-биле чингээр; белден өрү эртен эрте аажок деридер, бичии күш-ажыл кылгаш, эгитээр, чөдүрүп, өл чараа азы

хан дүкпүрер; карактар чиктин-биле кылаңайнып турар апаар.

Өкпе аарының тарадыкчылары аарыг кижини азы мыйыстыг бода мал бооп болур. Эң улуг айыылды туберкулезтун ажык хевиринче шилчип араан, долган-дыр хүрээлелче аарыгның өөскүдүкчүлери үндүрүп турар аарыг кижилер тургузуп турар. Чамдыкта аарыг кижини бодунуң чүден аарып турарын билбес-даа болгулаар. Өкпе аары анаа-ла соокка алысканда ышкаш, үр эмнетинмээн дегдиришкени дег кылдыр эртер. Чамдыкта харын-даа чүү-даа илереттинмейн эртип болур. Ынчангаш өкпе аарыының дугайын эки билири, ол талазы-биле профилактика, ону эрте илере-

дири эргежок чугула бооп турар.

Өкпе аарының хоочурап кедерээринге организмниң камгаланыр күжүнүң кошкай бээри, аажок турупканы, сагыш-сеткилдин хөлзөй бээри, хоолууг, шынарлыг аш-чем чивези, өске коочу аарыглар: өкпе, чигир, ижин аарыглары, таакпылаары, арагалары байдалды тургузар. Кижиниң иштики камгаланыр күжүн кудуладып, өөскүдүкчүлериң эмнеге алдырбас, быжыг апаарыңга, кижилерниң профилактиктиг хемчеглерин херекке албас байдалды тургузуп турар амгы социал-экономиктиг байдал ниитиледиң кандыг-даа деңгелинде кижилерниң оон аарып болурунун айылын тургузуп турар.

Өкпе аарыны кижини тыныш органныр дамчыштыр аарыг кижилерниң чөдүрүп, азырып турар үезинде халдадып алыр. Өөскүдүкчүлөр соок болгаш изигге дыка шыдамык. Аарыг кижиден өөскүп үнгеш, ажык черге, өл-шык черге 15-20 минута чурттап шыдаар, оон соонда-даа аарыг өөскүдөр шынарын чидирбес. Өкпе аары аарыг мыйыстыг бода малдың сүдүн ажыглаанындан, аарыг кижиниң чоттунар аржылыын, удуур орнун, чоорганнарын, аяк-савазын ажыглаанындан база халдап болур. Аарыг кижиниң бичии чаштары чыттап, ошкаанындан база аарыг халдаар.

Улуг кижилерден өкпе аарынын хөрөкти рентгенге тырттырып,

сидик, чараа анализтерин чорудуп тургаш, илереди болур. Улуг кижилерниң эмчи шинчилгезинден ойталаар чоруу ук аарыгның аар хевиринче шилчип, каданнаарыңга чедирип болур. Хоочурай берген аарыг чыл чылы-биле эмнеттинер болгаш, инвалид болур чорукка азы өлүмге чедирип болур. Ындыг болганда аарыгны дүрген илере-дири эргежок чугула. Ынчангаш чурттакчы бүрүзү 15 хар четкен соонда, өй-өй болгаш-ла, эмчи шинчилгезин эртери албан. Чаа эгелээн өкпе аарыны дүргени-биле шуут эмнеп кааптып болур. Ада-иелер ажы-төлүн чылдың-на эмчилерге чедирип, флюорографты эмиңчилгелерден эрттирип турар болза эки.

Светлана СЕЛЕЗНЕВА,
ТР-ниң Курсанэпидхайгаарал төвүндө онза айыылдыг халдавырлыг аарыглар килдиниң эргелекчизи.

